

Gjemt eller glemt?

Norske kvinner i tysk sanitetstjeneste under Den annen verdenskrig

Michael 2008;5:305–44.

Ca. 500 norske kvinner meldte seg til tjeneste i Det tyske Røde kors under Den annen verdenskrig for å gjøre en innsats for de sårede. Deres erfaringer i en grusom tilintetgjørelseskrig ble ofte helt andre enn de hadde forestilt seg. Disse kvinners historie hittil bare har vært kort berørt fra historisk og faglig innfalls-vinkel. Kvinner som ble oppfattet å ha forrådt sitt land ble sterkere stigmatisert enn andre, og temaet var lenge gjemt under de mange andre beretninger om krigen og Norge. Helt glemt er de imidlertid ikke. Om de norske kvinnene i tysk tjeneste finnes både arkivmateriale og intervjumateriale som kan belyse nærmere hva de var med på og hvorfor.

Men skal denne delen av historien settes i perspektiv, er det nødvendig å minne både om den verdensanskuelse som dominerte i Europa i første del av det 20de århundre, og om de politiske linjer og tankestrømninger i vårt land som strakte seg ubrutt fra 1920-årene til etterkrigstiden.

Fjern historie?

Det er i 2008 63 år siden den tyske okkupasjonen av Norge tok slutt i 1945. For de fleste i yngre generasjoner fortoner krigsårene seg mer og mer som fjern historie, og kunnskapene blant mange synes å være begrensede. De store sosiale, kulturelle og psykologiske forandringer som skjedde i det norske samfunnet og i befolkningen i disse årene og tiden som fulgte, synes ofte å være glemt¹.

De fleste som i voksen alder opplevde disse årene, ble senere preget av dem gjennom hele livet, uansett på hvilken «side» de hadde stått. De største traumatiske opplevelser hadde nok de som «valgte feil», og havnet på okkupasjontens side og til dels i hans «garn». Det gjaldt særlig de som tok den mest

¹ Alnæs K. *Historien om Norge*. Bd. 4. Oslo: Gyldendal 1999.

konsekvente beslutning ut fra sin overbevisning og lot seg verve til krigs-innsats på okkupantens side. Det gjaldt både menn og kvinner, og ennå i dag er flere av dem i sin høye alder preget av sin fortid. Andre har gjennom sin innsats i illegalt arbeid og i tjeneste på alliert side utenfor landets grenser likeledes blitt varig preget av sine opplevelser.

Okkupasjonstiden er gjennom en årrekke historisk belyst fra omtrent alle sider i et omfattende antall faghistoriske og populære publikasjoner. Men forholdsvis lite er hittil skrevet om de særlig brennemerkede grupper blant kollaboratørene – «frontkjempere» og «frontsøstre». De fleste av disse var unge som satte livet på spill for sin overbevisning.

Spesielt finnes det sparsomt med beretninger om «*frontsøstre*» – de kvinner som meldte seg til det tyske Røde Kors med sikte på å utføre humanitær innsats i tysk sanitetstjeneste. Deres kompliserte og til dels dramatiske historie er også en viktig del av norsk helsevesens historie. Det er imidlertid nødvendig å sette «frontsøstrenes» historie inn i en bredere kontekst, både hva angår de lange linjer innen politikk og ideologi og når det gjelder historien om krigen i Norge og årene like før og like etterpå. Kanskje kan vi der finne forklaringer på avgjørelser og veivalg som ble tatt og som kunne få dramatiske konsekvenser.

«Frontsøstre», hvem var de?

«Frontsøstre» er i historiske og rettslige sammenheng blitt et forenklet begrep som har vært flittig brukt av begge parter under og etter Den annen verdenskrig. Betegnelsen har vært brukt også om kvinner som tjenestegjorde i Det tyske Røde Kors uten å ha deltatt i krigsoperasjoner. Betegnelsen gir positive assosiasjoner om idealisme og humanitær innsats. Under rettsoppgjøret og senere har betegnelsen vært brukt summarisk uten at verken lovgivere eller historikere har foretatt en mer detaljert differensiering av gruppen.

Sigurd Senje og Egil Ulateig har viet temaet stor oppmerksomhet i egne publikasjoner med detaljerte skildringer av individuelle skjebner. Fremstillingene er imidlertid ikke systematisert og mangler referanser². Korte omtaler har også Johs. Andenæs og Svein Blindheim³. For å gi et inntrykk av hvordan situasjonen kunne arte seg for en som meldte seg, er et utdrag av et intervju forfatteren har hatt med en «frontsøster» gjengitt som vedlegg.

Av de ca 500 personer gruppen omfatter, var bare en liten del, trolig knapt 10% ferdigutdannede sykepleiere. Majoriteten hadde enten kortvarig

² Senje S. *Dømte kvinner*. Oslo: Gyldendal 1986. Ulateig E.: *Fordømte engler. Norske kvinner på Østfronten*. Lesja 2004.

³ Andenæs J. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum/Norli 1979: 193; Blindheim S. *Nordmenn under Hitlers fane*, Oslo: Pax 1977: 178.

hjelpepleierutdannelse eller ingen slik utdanning i det hele tatt. De fikk alle tilleggsutdanning i Tyskland. De som gjorde egentlig fronttjeneste, utgjorde en forholdsvis begrenset andel av de frivillig innrullerte i Det tyske Røde Kors. De fleste pleiet sårede og sivile bak frontene eller gjorde annet arbeid i den tyske sanitet.

Hovedtemaet i denne fremstilling er begrenset til de kvinner som ble innrullert eller søkte om tjeneste i Det tyske Røde kors under okkupasjons-tiden i Norge. Det var også frivillige som meldte seg som hjelpepleiere i andre tyske militære enheter uten å være registrert i Det tyske Røde Kors. Det gjaldt blant annet 73 kvinner som i 1943 meldte seg til Luftwaffe – Flyvåpenets sanitet, trolig for tjeneste i Norge. Disse omtales ikke her, og vi kjenner ikke nærmere detaljer om dem⁴.

Enkelte hadde meldt seg til krigsmarinens sanitet gjennom Marine-sykehuset i Trondheim og noen få direkte til det Wehrmachts sanitet i Norge. Disse har vi ingen sikre tall på eller kunnskaper om. Det samlede antall norske i tysk sanitetstjeneste kjenner vi heller ikke. I de mange «Erholungs-heimen» i Norge – rekonvalesentinstitusjoner for soldater – og i hjelpe-sykehus kunne det arbeide kvinner fra det lokale miljø fra avdelingshjelp til hjelpe-sykepleiere etter lokal opplæring. Noen av disse «avanserte» til «frontsøstre» etter påvirkning eller press og meldte seg til vervekontorene. Med mindre de hadde hatt NS medlemskap, ble de fleste knapt satt under tiltale etter krigen, men ble oppfattet som «tyskerarbeidere».

Flere mannlige sykepleiere lot seg verve som ambulanseskjører og gjorde ekstremt farefulle og krevende frontinnsatser⁵.

Det samlede antall norske syke- og hjelpepleiere som ble registrert og gjorde tjeneste i Det tyske Røde kors i Tyskland kan således ikke fastslås nøyaktig, men har neppe vært høyere enn ca. 500⁶.

Flertallet som var registrert som innskrevne i Det tyske Røde kors 1941-45, er listeført av tidligere kaptein – nå avdøde Knut Baardseth i SS-Panzer Grenaderregiment Norge. Disse innsamlede navn og data utgjør nok så sikkert flertallet av de *frivillige* som tjenestegjorde i Tyskland, i alt er det

⁴ Riksarkivet (heretter RA), Reichskommissariat Norwegen, Abt. Gesundheitswesen, Dok i-i, Med 28 332-43, pk. 11, kopi av hemmeligstemplet brev fra Luftflottenarzt til Luftgaurzt om organisering og utdanning av norske Sanitätshelferinnen 1942-43. Man ønsket 120, men bare 73 meldte seg.

⁵ Esper B. *Tsjerkassy. En norsk ambulanseskjørerers opplevelser på Østfronten 1943-44*. København: Eget forlag, 1981.

⁶ Greve T. *Verdenskrig*, bd. 3 i Skodvin M. (red.). *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*. Oslo: Aschehoug 1985: 172; Senje 1986, op.cit., passim; Ulateig 2004, op.cit., passim.

«Frontsøstre». Foto i Bjørn Østrings arkiv.

432 personer på hans liste⁷. Listen er ufullstendig når det gjelder personlige data og tjenestesteder, men tilnærmet fullstendig når det gjelder registrerte i Det tyske Røde Kors. Stikkprøver i Landssvikarkivet bekrefter dette. De fleste tok begrenset tjenestetid, og antallet som forlenget den var lite. Det var derfor neppe flere enn ca 350 Røde Kors frivillige samtidig i Tyskland under disse årene. Vi vet at Quislingregjeringen kjente til 315 av disse «frontsøstre» som ved årsskiftet 1944-45 befant seg i Tyskland, og som man ville ha hjem til Norge⁸.

Sykepleiemangel i Norge under krigen

Tyskerne hadde allerede under krigsoperasjonene i Norge 1940 opprettet sine egne krigs- og feltlasaretter, til dels samordnet med norske sykehus. Dessuten var tyske sårede og andre tyske pasienter blitt lagt inn på norske

⁷ Privatarkiv (heretter PA), Anders Gogstad, Knut Baardseths liste over frontsøstre. I kopi hos forf. Baardseths liste er av anonym kilde supplert med domsavsigelser på 157 deltagere.

⁸ RA, Reichskommissariat, Gesundheitsabt., pk 11, dok 1-1, Med 28 151/45, brev fra dr. Østrem til Reichkommissar v. dr. Paris, 6. februar 1945.

sykehus. Slike «blandingspsykehus» eksisterte under hele okkupasjonstiden. Både leger og sykepleiere måtte i henhold til Genève-konvensjonen fortsette å gi fullverdig pleie både til venn og fiende.

Flere større sykehus gikk helt over i tysk regi etter hvert som sårede ble overført til Norge fra Østfronten. Det tyske hovedsykehuset *Kriegslazarett*⁹ ble forlagt til Aker sykehus, der store utvidelser fant sted. Det ble et hovedsykehus for alvorlig sårede fra Finlandsfronten og Ishavsfronten under felttoget mot Sovjetunionen.

Sykepleiermangelen begynte imidlertid under okkupasjonsårene å bli prekær over hele landet.

Okkupasjonsstyrets nyordningsbestrebelse innen helsevesenet var i utgangspunktet konsentrert om legesektoren. Både Medisinaldirektoratet og Den norske lægeforening hadde den gang stor innflytelse på andre helseprofesjoners utdanning og arbeidsordninger. Medisinaldirektoratet var helt dominert av leger.

Tyskland hadde stor mangel på sykepleiere, og rekruttering av sykepleiere fra de besatte områder var et viktig delmål for okkupasjonsmaktens helsepolitikk. Det var derfor viktig å få kontroll over sykepleieorganisasjonene.

Sykepleierne var den gang ikke en så homogen profesjon som legestanden og på langt nær så enhetlig organisert. Mange utdannede sykepleiere var ikke yrkesaktive og var heller ikke medlem av noen forening. Som «sykepleiere» ble det særlig under okkupasjonstiden også medregnet personer med kortvarig utdanning som ikke tilfredsstilte autorisasjonskravene. Sykepleierne var også tilsluttet ulike forbund, slike som Norges røde Kors, Norske Kvinners Sanitetsforening, Nasjonalforeningen mot tuberkulosen for folkehelsen, Diakonissestiftelsen m.fl.. Yrkesidentiteten var sannsynligvis for mange mer knyttet til de respektive ideelle organisasjoner enn til selve profesjonen.

Hovedorganisasjonen var likevel Norsk Sykepleierskeforbund som høsten 1941 hadde medlemstall på omlag 3700.

Politisk nyordning

Det er rimelig å tro at okkupasjonsmakten ut fra sine prinsipper om sentralisering og autoritært styresett vanskelig kunne forstå en slik oppsplitting, selv om det tidligere også var slik i Tyskland. Det var derfor naturlig at de konsentrerte nyordningsforsøkene om den største organisasjonen Norsk Sykepleierskeforbund. Målet var å samle alle sykepleierne i dette forbundet.

⁹ Gogstad AC: *Slange og sverd*. Bergen: Alma Mater, 1991. s. 151-73.

Allerede i oktober-november 1940 var forbundet blitt «testet» med sikte på holdninger til nyordningsforsøkene. Disse gikk blant annet, ut på enhetlig ledelse, tilslutning til det nye «helselaug» og lojalitet til «den nye tid». Representantskapet vedtok enstemmig 23. november 1940 at forbundet ikke kunne slutte seg til helselaug. Det kunne heller ikke Lægeforeningen. Nyordningsbestrebelse var høsten 1940 blitt forsøkt ved en hel rekke yrkesorganisasjoner og ble oppfattet som et viktig ledd i nazifiseringsforsøkene. Som representant for en av de 43 organisasjonene som protesterte overfor Reichskommissar Josef Terboven den 18. juni 1941 deltok også Norsk Sykepleierskeforbunds leder Bertha Helgestad. Som mange andre deltakere ble også hun umiddelbart etter møtet avsatt. Hun ble erstattet med den «kommisjariske» leder Signe Kahrs Budde. Forbundet ble organisert etter det såkalte førerprinsipp, og det ble etablert et rådgivende styre sammensatt av NS- medlemmer¹⁰.

Agnes Rimestad som var forstanderinnen på Ullevål sykehus, fikk 20. september 1941 melding om at hun kunne vente avskjed, men den ble først iverksatt 20. juni 1942. Hun ble senere oversykepleierske ved Svenska Röda Korsets sykehus på Midtstuen.

Signe Budde var en omstridt person også innen NS, særlig fordi hun ikke hadde full utdanning som sykepleier og fordi hun nesten ikke hadde arbeidet i faget. Hun ble også anklaget for å ha fremmet utdanning av hjelpepleiere og for å ha tatt initiativ til korttidsutdanning for samaritter til tysk krigstjeneste. Profesjonsinteressene var også sterke i NS kretser blant sykepleierne.

Følelig tysk sykepleiemangel

Det NS-ledede Direktoratet for arbeidsformidling mente at sykepleierne måtte kunne tvangsutskrives i henhold til en forordning av 9/7-41 om arbeidshjelp til særlig samfunnsgagnlige formål som var utstedt av det kommissarisk ledede Sosialdepartementet.

Da forespørslor om formidling av norske sykepleiere til tysk tjeneste tidlig nådde Sykepleierforbundet, foreslo dets NS-ledelse at Norges Røde Kors skulle pålegges å avgi sykepleiere samt sette i gang hjelpesøsterkurs¹¹.

Reichskommissariat fikk også stadige henvendelser fra Wehrmacht om å hjelpe til med å skaffe kvalifiserte sykepleiere til krigslasarettene både i og utenfor Norge, og det kom forespørslor fra det tyske Røde Kors om tjeneste ved sykehus

¹⁰ Melby K. *Norsk sykepleierforbunds historie*. Oslo: Cappelen, 1990.

¹¹ Brev fra fru Budde, Sykepleierskeforb. til Innenriksdep., adm. ktr. 7 juli 1943. ID H1. j. nr. 3595 Sos. dep., Helsedir. H1 Boks 201 RA.

i Tyskland. Også når det gjaldt tjeneste i Norge kunne det være uklart om forespørselen gjaldt institusjoner med tyske, blandede eller norske pasienter.

Reichskommissariats tyske leger forsøkte i 1943 blant annet, gjennom Innenriksdepartementet og Norges Røde Kors å få sykepleiere til sykehus med både tyske og norske pasienter i Finnmark.

Helseavdelingen i Innenriksdepartementet, Norske Kvinners Sanitetsforening og Røde Kors samarbeidet etter oppfordring i forsøk på å mobilisere sykepleiere som ikke var i arbeid. Alle som kunne møte, ble bedt om å melde seg. Det hadde da også vært samtaler mellom de tyske legene Paris og Schumacher i Reichskommissariat, overlege Johannes Heimbeck i Røde Kors og Sykepleierforbundets leder, fru Kahrs Budde.

Også Røde Kors' president Fridtjof Heyerdahl var til samtale hos dr. Schumacher den 27.8.43. Fungerende generalsekretær Jens Meinich jr. i Røde Kors svarte dr. Paris skriftlig samme dag at det var sykepleiemangel overalt, men at man skulle gjøre sitt beste for å forsøke å få sykepleiere fra Bergens Røde Kors til Finnmark ¹².

Omfanget av tvangsutskrivning av norske sykepleiere til tyske helseinstitusjoner i Norge kjenner vi ikke til. Men det fantes nok mange frivillige rekrutter, spesielt til de blandede sykehus, som også kunne ha norsk ledelse.

Sykepleierforbundet foreslo samme år nok en gang for Innenriksdepartementet å tvangsmobilisere alle gifte sykepleiere som ikke arbeidet i yrket, heve aldersgrensen fra 65 til 68 år og forlenge arbeidstiden. Men mest anbefalte lederen fru Kahrs Budde på ny 2-3 måneders frivillige kurs for hjelpesøstre. «De tyske myndigheter ville på den måten hurtig kunne få dekket behovet for enklere sykehjelp».

Tysk-norske tvister om sykepleierrekruttering

Den 26. mai 1943 svarte NS-medisinaldirektør Thorleif Dahm Østrem Direktoratet for arbeidsformidling på spørsmålet om beordring av seks sykepleiere til tysk tjeneste i Kirkenes. Han kunne ikke gi anvisning på andre enn dem som kunne skaffes gjennom de seks organisasjonene Norges Røde Kors, Norske Kvinners Sanitetsforening, Nasjonalforeningen mot tuberkulosen, Menighetssøsterskolen, Diakonissestiftelsen og Betanien menighet. De hadde alle sykepleierutdanning.

Han antydte tvil om den folkerettslige adgang til slike beordringer. Ifølge Haager Landkriigsreglement måtte tjenestene være for okkupasjonsmaktens behov, stå i forhold til landets hjulpekilder og ikke innebære forpliktelse til å delta i krigsoperasjoner.

¹² Brev fra Jens Meinich til Reichskommissar 27/8-43 Dok. I-I Med 28/1471/43. Ges. abt. Reichskomm. pk. 11, RA.

I et internt notat i Innenriksdepartementet anføres at beordringen måtte antas å gjelde til tysk lasarett med tysk personale og tyske pasienter. Haager Landkriksreglements bestemmelser av 18. oktober 1907 art. 52 hjemlet imidlertid ingen slik utskrivingsrett. Det gjorde heller ikke Sosialdepartementets forordning av 9/7-41 om arbeidshjelp til særlige samfunnsviktige formål, da denne bare forutsatte norske formål¹³.

Noen entusiastisk holdning til å bistå tyske myndigheter var tydeligvis heller ikke å spore hos den norske NS-helseledelse. Legeforbundets leder Axel Christensen var særlig avvisende¹⁴.

Da evakueringen av Finnmark begynte høsten 1944, ble behovet for sykepleierhjelp særlig påtrengende. Hjelparbeidet i Finnmark støtte på nye politiske vansker. I oktober 1944 fikk Ullevålsøstre henstilling om å melde seg frivillig til hjelp for de evakuerte i Nord Norge. 20 sykepleiere stilte da særkrav om personlig sikkerhet og om «nøytral» ledsager fra Norges Røde Kors. 50 søstre skulle til Tromsø, men ingen meldte seg frivillig¹⁵.

Det ble da utskrevet 19 sykepleiere fra Ullevål sykehus og ti fra Rikshospitalet. Disse gikk først i dekning, idet forutsetningene for oppdraget ikke holdt. Det viste seg nemlig at arbeidet skulle stå under ledelse av NS-Hjelpeorganisasjon. Deretter ble det foretatt tvangsutskrivning med trusler om å ta gisler.

Overlegene ved sykehusene sendte 16. november 1944 en skarp protest til minister Whist mot tvangsutskrivninger. Dagen etter hadde overlege Paus og sekretær Meinich fra Røde Kors møte med Østrem og Whist, og det ble omsider funnet en akseptabel ordning med egen ledelse av prosjektet under Norges Røde Kors¹⁶. Flere frivillige sykepleiere og leger reiste imidlertid til Kirkenes i 1943-44 på oppfordring av norske helsemyndigheter for å bistå ved en voldsom paratyfusepidemi¹⁷.

Et særlig problem var forholdet for sykepleierne ved Aker sykehus på Sinsen. Da dette i 1943 i sin helhet ble overtatt av Wehrmacht som krigs-

¹³ Brev fra Adm. ktr. Helseavd. i Innenriksdep til Direktoratet for Arbeidsformidling (Sign. Østrem-Lundamo) 2641/43 Sos. dep. Boks H1, pk.221.19 Tvangsrekvirering. av sykepleiere RA.

¹⁴ Brev fra Legeforbundets president Axel Christensen til dr. Paris 24/8-43. Norges Røde Kors sa seg iallfall villig til å bistå, jf Reichskomm. Pk 11 RA.

¹⁵ Unummerert dokument i Østrem-saken. Landssvikarkivet RA.

¹⁶ Gogstad AC. *Helse og hakekors*. Bergen: Alma Mater 1991, s 155-63.

¹⁷ RA, Reichskommisariat, Gesundheitsabt., pk 11, dok 1-1, Med 28 151/45, brev fra Jens Meinich til Reichskommisariat 27. august 1943; RA, Sosialdepartementet, boks H1, pk. 221, 19, tvangsrekvirering av sykepleiere, brev fra administrasjonskontoret, helseavdelingen i Innenriksdepartementet til Direktoratet for arbeidsformidling, signert Østrem-Lundamo.

lasarett, og de andre pasientene ble overflyttet til Berg skole, ble det gjort klart at de sykepleiere som ble pålagt å bli tilbake, ikke hadde adgang til å si opp sine stillinger.

Sykepleiermangelen på Aker sykehus på Berg skole var hele tiden påtrengende, også fordi en hadde mistet Aker sykehus' sykepleierskole med den hjelp som elevene representerte. 31 sykepleiere var blitt igjen ved Aker sykehus. Etter personlig kontakt mellom Legeforbundets leder, Rikskommissariatet og den tyske sanitetsleder Generalarzt Mantel, ble 21 søstre overflyttet til Berg, mens ti hadde meldt seg til tjeneste i Tyskland. Tyskerne forsøkte så å opprette egen sykepleierskole ved krigslasarettet på Aker sykehus¹⁸, men denne nådde aldri å bli fullført.

De tyske myndigheter forsøkte fortsatt å få norsk bistand til sitt krigslasarett, blant annet gjennom Norges Røde Kors. Overlege Nikolai Paus ved Fylkessykehuset i Tønsberg skrev etter forespørsel fra Norges Røde Kors den 20. juli 1943 at han ikke ønsket å avgi sykepleiere til det tyske lasarett på Aker Sykehus på Sinsen. Han foreslo isteden pånytt at hver av sykepleierorganisasjonene skulle avgi noen søstre hver for å avløse de 25 Aker-søstrene. Dette ble det heller ikke noe av, og saken ble henlagt.

Norges Røde kors og Det tyske Røde Kors (DRK) i Norge

Det tyske Røde kors i Norge var offisielt representert ved Hauptabteilungsleiter Hans Reinhard Koch i Reichskommissariat. Han var også «ehrenamtlich» medlem av SS. Hans motpart i Norge var Norges Røde kors' direktør Frithjof Heyerdahl, som for øvrig var direktør i Siemens Norge. Samarbeidet mellom disse synes stort sett å ha vært rimelig godt, og dreide seg mest om tradisjonelle Røde Kors oppgaver i krig, om hjelp til krigsfanger og politiske fanger. Det berørte også sykepleiemangelen og kontroversielle spørsmål omkring Røde Kors' forhold til de frivillige frontkjempere og de norske hjelpekorpsenes roller.

Lederen for Norges Røde Kors under okkupasjonsårene, Fridtjof Heyerdahl, hadde den overordentlig vanskelige oppgave å være mellomledd mellom de tyske og norske interesser i alt humanitært arbeid som berørte Røde Kors: krigsfanger, politiske fanger, nordmenn i eksil, humanitær hjelpevirksomhet, svenske- og danskhjelp, hjelpekorpsvirksomheten, utdanning av helsepersonell. Ethvert samarbeid med tyskerne kunne i de første etterkrigsårene føre til kritikk om tyskvennlighet, noe som også rammet Heyerdahl, men det ble fort klart at hans innsats både var uvurderlig og velbalansert i de vanskelige årene.

¹⁸ Utlysing i *Fritt folk* 15/6 44 om elevplasser på Kriegslazarett Sinsen.

Norges Røde Kors hadde også måttet akseptere en nestleder innsatt av NS: Olaf Fermann. Han hadde innflytelsesrike kontakter i Berlin, og hans nærvær i styret til Norges Røde Kors styrket samarbeidet, men vanskeliggjorde samtidig organisasjonens nøytralitet.

Norges Røde Kors avstod fra enhver støtte til frontsøsterprosjektet. Det tyske Røde Kors i Norge hadde som i andre land sin egen tjenesteavdeling hvis hovedoppgave var å sørge for velferden i de tyske troppeforlegninger i landet. I en månedsrapport fra februar 1945, gjengitt 3. mars 1945 om «Soldatenheimensatz in Norwegen» opplyses at det da fantes 234 innsatssteder i Norge, herav 121 soldathjem, og at et personale på 689 Røde Kors-ansatte var beskjeftiget der. Navngitte steder i Nord-Norge fikk opprettet nye hjem, andre ble nedlagt i forbindelse med tilbaketrekingen fra Finnmark¹⁹.

Ved Wehrmachts og marinens krigslasarettet i Oslo og Trondheim tjenestegjorde også tyske Røde Kors-søstre til dels sammen med norske sykepleiere.

Som forbindelsesledd mellom Det tyske Røde kors og SS i Norge – «Germanische Leitstelle – Nord» ved Karl Leib hadde SS og DRK sin egen «Verbindungsoffizier» (Landesgruppenobmann Wöhr) samt en DRK-Verbindungsführerin beim SS Ersatzkommando Norwegen, Frau Weinhold. Det tyske Røde Kors hadde på sin side en ansvarlig oversykepleier, Oberwachführerin Frau Heintl, som først og fremst tok seg av de frivillige norske aspiranter til Det tyske Røde Kors' sykepleie. Om frau Heintl synes det for det meste å ha vært godt å si; hun tok seg av de mange usikre og forventningsfulle nyrekrutterte norske jentene og talte deres sak overfor SS når det oppsto vanskeligheter. Hennes seksjon hadde ansvaret for den første innførings- og prøvingstiden ved «Elsero» i Madserud allé, direktør Mustads beslaglagte villa, før avreise til Tyskland²⁰.

Det tyske Røde Kors under nasjonalsosialismen og tilknytningen til SS ²¹

Etter Hitlers maktovertagelse i 1933 ble det hevdet at Røde Kors som nasjonal organisasjon (Deutsches Rotes Kreuz, DRK) bare hadde sin eksistensberettigelse dersom den var et rent tysk-arisk Røde Kors. Jøder og «politisk belastede» fikk ikke lenger bli medlemmer.

¹⁹ Archiv Deutsches Rotes Kreuz, Lichterfelde West, Berlin (heretter DRK Archiv), Fundstelle DRK, sign. boks 17, ureg. dok.

²⁰ PA, Bjørn Østring, private brev.

²¹ (SS=Schutz Staffel, opprinnelig Hitlers spesielle vaktkorps, senere også politi- og sikkerhetstjenesten samt egne væpnede styrker Waffen SS, utviklet seg nærmest til en stat i staten.)

For å forstå de norske kvinners arbeidsforhold i Tyskland trengs det en kort fremstilling av DRK's utvikling under Hitler og av den tyske sykepleierstandens vilkår. Denne fremstillingen bygger på eksisterende litteratur.

I 1937, da situasjonen enda var noe ustabil, besluttet Hitler å knytte DRK til SS for på denne måten å bringe organisasjonen under sin fullstendige innflytelse. Den mektige leder for det forente DRK og SS' helsetjeneste var heretter visepresidenten dr. Karl Grawitz (1899-1945).

Den 9. desember 1937 ble det utstedt en egen DRK-lov med forskrifter som ble utgangspunktet for den fullstendige innlemmelse i det nasjonale stats- og militærapparatet. Grawitz garanterte at DRK skulle forandres til en organisasjon med «stram soldaterånd» og gjennom «ideologisk militarisering omdannes til et nasjonalt sanitetskorp foran den forestående krig». Han advarte mot myk sentimentalitet og minnet om at Røde Kors tanken var oppstått på slagfeltet i Solferino. Og han advarte mot «sykelig pasifisme» i foredrag og appeller til Røde Kors personell i utdanning.

Grawitz var for øvrig den øverste ansvarlige for alle medisinske forsøk på mennesker som foregikk i konsentrasjonsleirene. Han tok også del i planene om og gjennomføringen av gass-mykderiene av jøder i Auschwitz, der han tok sitt og sin families liv 22. april 1945.

I 1939 hadde DRK's medlemstall økt til 196 000 aktive medlemmer²².

Som nestleder ble i 1937 oppnevnt professor dr.med. Karl Gebhardt (1890-1947), kirurg og gynekolog, sjefskliniker i SS, Himmlers livlege og overlege ved SS sykehuset Hohenlychen, der det også ble utført menneskeforsøk i samarbeid med den nærliggende KZ-leir for kvinner Ravensbrück. Gebhardt overtok ledelsen av DRK etter Grawitz' selvmord og inntil krigsslutt. Dr. Gebhardt ble sammen med 20 andre SS-leger stilt for alliert rett høsten 1946, dømt til døden og henrettet i Landsbergfengselet i oktober 1947²³.

SS' egne sanitetsvesen

SS hadde allerede før krigen utviklet sitt eget og uavhengige sanitetsvesen i krig og fred. SS- Führungshauptamt utnevnte i desember 1940 dr. med. Karl Gentzen til sjef for SS-Sanitätsamt. Utenfor Tysklands grenser og under krig var SS Sanität underlagt Wehrmacht, men var innen Tyskland underlagt Reichsführer SS Heinrich Himmler.

²² Riesenberger: D. *Das Deutsche Rote Kreuz im Dritten Reich. Eine Geschichte 1864-1990*, Paderborn u.a.: 2002. 291-314.

²³ DRK Archiv, boks sign 097; Steinmetz U. *Vom Roten Kreuz zur Kaderschmiede*. Potsdam: Universität Potsdam.1996, Wicke M.: *SS und DRK; das Präsidium des Deutschen Roten Kreuzes im nationalsozialistischen Herrschaftssystem 1937-1945*, Potsdam 2002: passim.

SS opprettet egne hospitaler og lasaretter etter krigsutbruddet også i de besatte områder, blant annet i Krakow, Riga, Praha, Dnjepropetrovsk, Marienbad, Ljubljana, foruten sentralinstitusjoner i Adlerhorst i Danzig og Lichterfelde West i Berlin. Felthospitaler- og lasaretter var til dels atskilte fra Wehrmachts egne. I august 1942 strammet Hitler inn den sivile og militære feltsanitetstjenesten under Wehrmachts ledelse. Han opprettet «Generalkommission des Führers für Sanitäts- und Gesundheitswesen» med Reichsgesundheitsführer Leonardo Conti og sin livlege Karl Brandt som de øverste ansvarlige²⁴. I 1943 ble Karl Brandt oppnevnt som Hitlers stedfortreder og øverste befullmektigede for den militære sanitet. Han ble dømt til døden og henrettet etter krigen. Conti begikk selvmord.

SS-Sanität fortsatte under krigen uavbrutt sin egen virksomhet med rekruttering og utdanning av SS-helsepersonell. Leger til SS ble tidlig søkt vervet under studiene. De måtte gjennomgå full Waffen-SS-militærutdanning før de fikk sin tilleggsutdanning ved spesialskolen i Graz. SS som eliteorganisasjon med sine mange fordeler var også en statusorganisasjon, og det manglet ikke på villige rekrutter. SS rekruttene ble spesialundersøkt med sikte på egnethet som SS leger ved tre såkalte Verwendungsprüfstellen: i Dachau, Prag og Hohenlychen. Alle fikk spesiell opplæring blant annet i raselære, «verdensanskuelse» og ideologi. Svært mange av disse legene tjenestegjorde i KZ-leirene, andre i Lebensborn-institusjoner²⁵. For de mange «frontsøstre» ble disse leger deres daglige overordnede.

SS rådet også over sine egne sykepleiere som var vervet direkte eller overført fra andre sykepleierorganisasjoner og så gitt tilleggsutdannelse. De fleste norske frivillige syke- og hjelpepleiere havnet i rene SS helseinstitusjoner. SS-Sanitätsamt hadde sin egen avdeling i Norge under ledelse av Hauptsturmführer dr. Jochen Rietz. Han hadde blant annet ansvaret for legetjenesten ved tyske fangeleire og fengsler i Norge, for undersøkelse av rekrutter til SS og Det tyske Røde Kors samt tilsyn med Lebensborn-institusjonene i Norge. Ingen av SS-legene i Norge ble satt under tiltale ved rettsoppgjøret²⁶. SS søkte også om å få opprette eget sykehus i Norge, men dette ble bestemt avvist av Wehrmachts sjefslege i Norge Generalarzt Mantel og Reichskommissariat ved Hauptabteilungsleiter og Det tyske Røde Kors' leder i Norge, dr. Hans Reinhard Koch²⁷.

²⁴ Klee E. *Auschwitz, die Medizin und ihre Opfer*. Frankfurt am Main: Fischer, 2001: 143.

²⁵ Ibid.: 139ff; Fischer H: *Der deutsche Sanitätsdienst 1925-1945*. Osnabrück 1984: 2159-2235.

²⁶ Gogstad 1991, op.cit.: 88, 106, 208, 354.

²⁷ Koch H.R.. *Wir bauten ein stattliches Haus*. Bonn 1980 (utrykte erindringer). I kopi hos forf.

Organiseringen av tyske og frivillige sykepleieres tjenesteforhold

DRK fikk likevel beholde en begrenset selvråderett over enkelte av sine egne underorganisasjoner som for «DRK Schwesternschaft» – sykepleierorganisasjonen²⁸. DRK's og SS' sanitet ble under den aktive krigen en integrert del av Wehrmachts sanitetsvesen. Der var det de samme sanitetsgrader, koordinert utdannelse, samme forskrifter om utrustning og reglementer. DRK sanitet skulle være «Wehrmachtsgleich» når det gjaldt sanitetskompanier, syketransporter og feltlasarett. DRK-sykepleiere ble etter tilleggsutdannelse i SS også «Wehrmachtsschwester». I tillegg ble alle gitt grundig ideologisk skoloring i «verdensanskuelse».

Et intakt sanitetsvesen skulle gi befolkningen illusjonen av at det ville bli et begrenset antall falne, og at mange sårede igjen kunne bli stridsdyktige. I den erobring- og tilintetgjørelseskrig som fant sted, suggererte DRK humanitet i en inhuman erobringkrig. Siktemålet var å behandle, helbrede og få de sårede tilbake i kamp. Gjennom saniteten skulle også kampmoralen og oppreningspotensialet styrkes hos de sårede. Stor vekt ble lagt på fysisk trening og sport. Ideologisk og rasepolitisk opplæring var obligatorisk. Denne politiseringen av sykepleien økte dens prestisje i Det tredje Rike. Etter mange års nedvurdering og diskriminering fikk sykepleien nå sin oppreising, og det skjedde en tallrik rekruttering. Men også sykepleierne ble misbrukt i det nazistiske systemet²⁹.

De viktigste tyske søsterorganisasjoner før ensrettingen var følgende: NSDAP Schwesternschaft («Braune Schwester»), DRK Schwester, Diakon-gemeinschaft og Caritasverband («Blaue Schwester»). I 1942 ble «blå og brune søstre» slått sammen til ett forbund. Og i august 1943 ble det forbedret sammenslåing også med mindre ennå frittstående humane og kommunale søsterorganisasjoner til ett samlet forbund.

De tyske sykepleiere var organisert i såkalte «Mutterhäuser». Disse fungerte både som «søsterhjem» og kjerneinstitusjoner for tilhold, propaganda, politisk skoloring og opplysningsvirksomhet ved siden av spesifikke opplæringsoppgaver. I 1939 var det opprettet 65 «Mutterhäuser» og antallet sykepleiere var økt betraktelig. 1. januar 1939 kom en ny tjenesteforskrift med nye opptaksbetingelser, blant annet med de samme krav som ved opptak i NSDAP³⁰ og med edsavleggelse til Hitler. Det ble innført en spesiell «krigsdrakt» i tillegg til sykepleiernes ordinære fredsdrakter, og i september

²⁸ Biege 2000, op.cit.: passim; Wicke 2002, op.cit.: passim.

²⁹ Klee E. *Euthanasie im NS Staat*. Frankfurt am Main: Fischer 1986: 401ff, 435ff; Archiv Deutsches Rotes Kreuz Schwesternschaft, Lichtenfelde West, Berlin (heretter Archiv DRKS), Krankenpflege und das DRK im 2. Weltkriege, boks 498, div. dok. Se også 34.

³⁰ NSDAP= Tyske nasjonalsosialistiske arbeiderparti, «nazipartiet».

1939 ble alle pålagt å ta del i Wehrmachts krigsøvelser³¹. Også mange norske frivillige ble den første tiden henvist til et «Mutterhaus» for opplæring.

Leder for «Amt Schwesterschaft» var fra krigsutbruddet «Chef des Stabes» SS-Standartenführer professor Otto Stahl. Han var NSDAP-medlem fra 1932, kom i januar 1934 til DRK og var fra 1937 «Amtschef» med tittel «Reichsverwalter für das Schwesterwesen». Han kom etter anbefaling av Grawitz først til SS i oktober 1939. Det synes ikke som om Stahl har kompromittert seg i tvilsomme virksomheter som mange andre SS leger. Han omkom ved et bombeangrep på Berlin en av de siste dagene av krigen. Stahl samarbeidet med Wehrmacht om fordeling av sykepleierne, også de norske frivillige, godkjenning av reglementer og utdanning m.v.

Det var imidlertid den annen nestleder, Frau Luise van Oertzen (1891-1965) som var den som betydde mest for sykepleieres og hjelpepleieres daglige arbeid og som også de norske måtte forholde seg til. Hun hadde en lang karriere i DRK, der hun ble ansatt alt i 1924. Hun var NSDAP-medlem fra 1933, og ble «Oberin» i Clementinerhaus. Hun ble senere «Zweite Amtschefin» i DRK og støttet etter 1937 bestrebelsene på å gjøre sykepleieinstitusjonene krigsberedt. I perioden 1942-45 var hun «Generaloberin» og visepresident i DRK; hun understreket at sykepleieren også var soldat, og hun fikk NSDAP's partiutmerkelse i 1942. Amerikanerne oppløste DRK i 1945, men hun fortsatte i Clementinerhaus, søkte å bevare Mutterhäuser og la stor vekt på etiske komponenter i utdanning og oppdragelse. I 1949 ble Røde Kors-organisasjonen gradvis gjenopprettet, og Luise van Oertzen ble tildelt visepresidentstillingen og etter kort tid ble hun Generaloberin i det gjenreiste tyske Røde Kors³².

Krigsårene: nye utfordringer for Det tyske Røde Kors og de frivillige

Fra 1939 ble sykepleiere fra alle foreninger satt inn på forskjellige steder i lasaretter og helseinstitusjoner også i de besatte områder. «Fachausschuss für Schwesterschaft» sine årbøker «Jahrbuch der Krankenpflege» er fulle av beretninger om oppofrende søstre i farefulle oppdrag. Oppfordringer til patriotiske innsatser var tallrike³³.

³¹ Seither & Hagemann 1992, op.cit.: 325.

³² Archiv DRKS, boks sign. 484, ureg.dok.; M. Bechtolsheim: *Generaloberin Luise van Oertzen*, Bonn 1966: passim.

³³ Archiv DRK, F.st. 02364: «Die Schwester vom Deutschen Roten Kreuz», utdrag av Verband Deutscher Mutterhäuser vom Roten Kreuz, Bonn 1963 1-16 Archiv DRKSt; Mp. 498: Krankenpflege und das DRK im 2 Weltkrieg. Div. usorterte hefter.

I krigen mot Sovjetunionen fra 21. juni 1941 var det fra første stund mangel på sykepleiere. Hittil hadde ekteskap, sykdom og såret familiemedlem med pleiebehov i hjemmet, tilknytning til gårdsbruk med behov for arbeidshjelp vært fritaksgrunner ved innkalling. Ekteskap gjaldt nå ikke lenger som fritaksgrunn.

Under vinteren 1941-42 med temperaturer ned til minus 44 grader brøt hjelpen til forfrosne og sårede soldater fullstendig sammen. 3000 Røde kors «Sanitäter» ble mobilisert i Tyskland og overtok de skadede ved fronten og befordret dem til Tyskland med sanitetstog. I september 1942 ble selv kvartjøder tillatt å tjenestegjøre i saniteten. Utdanning av nye sykepleiere og hjelpepleiere var blitt en uhyre viktig oppgave, men det var også mangel på lærere og instruktører. I Kiev ble det opprettet en ny sykepleierskole.

En tysk sykepleier forteller: «90% av det daglige operasjonsprogram var amputasjoner av forfrosne ben. Mange fikk hallusinasjoner etter å ha assistert ved amputasjoner fra kl. 11 formiddag til neste natt kl. 4. Jeg så bare svarte føtter». Det forekom selvmord blant sykepleierne. Årsaken til de mange forfrysninger var manglende vinterutrustning hos de tyske soldatene.

Generaloberin Luise van Oertzen sendte ut en ny oppfordring til innsats som gjaldt alle kategorier³⁴. Rekrutteringen ble stadig vanskeligere. Nye tyske rekrutter til syke- og hjelpepleierutdannelsene kom fra enkle kår. De måtte læres opp i dagliglivets renslighet, omgivelseshygiene, orden og punktlighet, regning og rettskriving før den rent faglige undervisning i lasarettet. All undervisning var ensidig innrettet mot krigens behov. Andre tiltak for å avhjelpe sykepleiemangelen var følgende:

Den 3. januar 1942 ble utdannelsen i «verdensanskuelse» overtatt av sykepleiere fra NSDAP, de 200 foreskrevne timer ble redusert til 40.

Den 19. oktober 1942 ble det også gjennom Innenriksministeriet åpnet adgang til at «kvartjøder» (Mischlinge av 2. grad) med visse restriksjoner igjen kunne tjenestegjøre i Røde Kors. Det ble også lempet på kravene om «omskolering» av kristelige «ordenssøstre». Så sant de var i arbeid, kunne de unntas fra disse skoleringskravene;

Fra den 1. januar 1943 ble full diplomutdanning begrenset til 1 ½ år, etterfølgende praksistid ble frafalt eller sterkt begrenset;

Den 29. januar 1943 ble taushetsplikten opphevet;

Den 12. oktober 1943 bekymret lederen av «Planierungsstelle für Schwesternstelle» dr. Karl Holm seg for vanskelighetene med å koordinere den

³⁴ Archiv DRK, BOKS 00379, *Schwesternbriefe von allen Fronten!;/Deutsches Rotes Kreuz-Berlin*. Verlag des Roten Kreuzes (1939-45). 44s. (Intern publikasjon).

tidrøvende ideologiske skoling med det stadig økende behov for sanitets-hjelp. Han foreslo å prioritere krigens behov og bare gi denne utdannelsen til dem som senere ville forbli i sykepleien. Dr. Conti mente imidlertid at ikke engang sykepleiemangelen kunne rettferdiggjøre å gi avkall på de ideologiske utdanningskravene³⁵.

Den 25. februar 1944 kom bestemmelser om at ingen DRK-sykepleier kunne slutte i tjeneste unntagen ved ekteskap med en bonde med odelsplikt, med enkemann med skolepliktige barn eller med en hardt såret soldat. Fritak kunne også gis om det var barn i vente eller om vedkommende var helt uegnet til sykepleietjeneste³⁶.

Alt kvinnelig sanitetspersonale, også SS sykepleiere, ble underlagt Wehrmachts disiplinære straffebestemmelser med unntak for «skjerpet fengselstraff». Slik ble de klassifisert: «Helferinnen» som menige, hjelpesykepleiersker som underoffiserer og utdannede sykepleiersker (Diplomschwester) som offiserer³⁷.

Norske og andre «germanske frivillige» til sykepleie og sanitetstjeneste

Fra 1942 ble det åpnet adgang for DRK til å ta imot germanske frivillige fra de besatte områder. De måtte til å begynne med som annen utenlandsk arbeidskraft i Tyskland bli pliktmessig registrert av arbeidsmarkedsmyndighetene. Dette ble ikke alltid overholdt, og 17. mai 1943 kom det en påminnelse til DRK-presidenten om meldeplikten for utenlandske frivillige fra Generalbevollmächtichte für den Arbeitseinsatz. SS-ledelsen fant imidlertid disse bestemmelsene diskriminerende, i det i kunngjøring den 20. januar 1944 heter: «Das SS Führungsamt befiehlt den Einsatz Germanisch-freiwilligen Schwestern usw.»:= «SS ledelsen bestemmer over de germanske frivillige søstre: Disse får ikke betegnes som «utlendinger». De har med stor idealisme besluttet seg for å gå inn for de storgermanske ideer og Tysklands sak («Deutschtum»), og de har derfor ofte forlatt sine foreldrehjem. De vil nå i halvårige kurser (under SS' ledelse) bli utdannet som «Schwesterhelferinnen».

Man hadde gjort den erfaring i Wehrmachts sanitet at disse spesialutdannede hjelpepleiersker var langt nyttigere ved krigslasarettene enn «Diplom-

³⁵ BK, Fundstelle NsAS 1453, R 1829-54, sign. 096; Archiv DRK, Fundstelle 124: DRK Betreuungshelferinnen u. Führerinnen der Wehrmacht, Rundschreiben, Anweisungen, Richtlinien u. Anordnungen.

³⁶ Ibid.

³⁷ Archiv DRK, boks sign. 133, «Befehl von 13/10 1944 und 6/11 1944 zur Übernahme des Strafvollzuges im Bereich des Ersatzheeres durch den Chef der Heeresjustiz», «Befehl von 24.11 1944 zur Unterstellung des Gefolges des Ersatzheeres unter das Militärgesetzbuch und die Wehrmacht disziplinarstrafverordnung».

schwester «, hvis krav til ressurser og tid kunne hindre gjennomstrømningen i lasarettene når pågangen var stor. I hele det store sanitetskorps var bare 9,7 % fullt utdannede sykepleiere³⁸.

SS-ledelsen hadde nå overtatt alt ansvar for «de germanske frivillige», ikke bare de norske, og sikret seg dermed verdifull arbeidshjelp for sine formål, samtidig som det ble innført en grundig ideologisk skoloring av de nye frivillige. Målet syntes å være å råde over et lojalt indoktrinert allsidig utvalg av kvinnelige SS sykepleiere som kunne settes inn i SS eget sanitetsvesen etter krigen. At tyske sykepleiere i SS institusjoner ufrivillig kunne bli delaktige i kriminelle handlinger, er blitt åpenbart etter krigen³⁹.

I de besatte områdene opprettet DRK, i samarbeid med SS, egne sentraler og utnevnte spesielle oppdragsgivere, blant annet i Paris, Brussel, Oslo, Krakow, Riga og Beograd. Deres oppgaver var å tilfredsstille Wehrmachts behov for Røde Kors-tjenester, koordinere Røde Kors-arbeidet, tilrettelegge rekonvalesentmuligheter, bistå med kontakter for soldatene og fordele hjelpesendingene. De hadde også ansvar for hoveddepot og forrådslagre. På hjemmefronten arbeidet først og fremst de katolske søstre og diakonissene. 1392 katolske søstre omkom under bombeangrepene på tyske byer.

Viktige oppgaver var betrodd de såkalte «Wehrmachtshelferinnen». Deres samlede antall var anslått til i alt ca 450 000, herav ca. 148 000 knyttet til forsvarsmakten. Som i første verdenskrig sørget mange av dem for utdeling av mat, fornødenheter og varierte transportoppgaver; de tjenestegjorde på jernbanestasjoner, soldathjem, «Erholungsheimen» (rekonvalesenthjem) og lasaretter. Mange av de norske frivillige utførte slike varierte tjenester. Alt i begynnelsen av 1941 fantes det 21 slike soldathjem i Norge⁴⁰.

SS i Norge – konflikten med Nasjonal Samling om hegemoniet over frontkjemperne

For å få en bredere forståelse av disponeringen av «frontsøstrene» og deres skjebne, er det nødvendig å se tilbake på noen viktige trekk i okkupasjons-

³⁸ Archiv DRKS, boks 484, Rundschreiben, Anordnungen 1942-44; Archiv DRK, F.st. 01270, Steppe H., Koch F. & Wesbrod-Frey H. *Krankenpflege im Nationalsozialismus*, Bonn 1986: 17.

³⁹ Koch F. «Die Beteiligung von Schwestern und Pflegern an Massenverbrechen», i *ibid.*: 93-137. Koch omtaler rettsaken i München i 1965 mot 14 ordinære pleiersker som følte seg tvungne til å delta i avlivning av hundrevis av eldre og demente pasienter i sinnsykehuset Meseriz-Obrawalde. Alle tilsto og alle ble frikjent. Saken vakte berettiget forferdelse og frikjenningen stor oppsikt. Overlege og oversøster var allerede henrettet ved russisk standrett, da institusjonen ble tatt av den Røde Arme i 1944.

⁴⁰ Archiv DRK, sign. 097, «DRK – Betreuungshelferinn der Wehrmacht. Einsatzstatistiken; Lagerberichte über die Einsatzarbeit. Einsatz Soldatenheimen in Norwegen».

politikken, spesielt dragkampen mellom «nasjonalistene» og «pangermanistene» i Nasjonal Samling samt tyske SS i Norge med sine norske støttespillere. Vi må også se vervingen av kvinnelige frivillige i lys av denne siden av okkupasjonspolitikken.

Tro på en felles germansk statsdannelse og kultur hadde sine tilhengere i Norge også før okkupasjonen. De utgjorde en forholdsvis liten krets rundt tidsskriftet *Ragnarok* under ledelse av skipsmegler Hans S. Jacobsen som gikk inn i NS i 1940 og endte som fylkesmann i Østfold⁴¹.

Det tyske SS etablerte seg i Norge alt fra april 1940 samtidig med Reichskommissar Terbovens ankomst og som ledere av det tyske politi, Gestapo og tyske fangeleire. Flere av Reichskommissariatets tjenestemenn var også «Ehrenamtliche» eller «honorære» SS-medlemmer, blant annet den foran omtalte Hauptabteilungsleiter Hans Reinhard Koch, som også var Det tyske Røde Kors' formelle representant i Norge. SS utviklet seg til et sterkt politisk instrument for den tyske okkupasjonsmakten i Norge, og tyske SS-ledere tok tidlig sikte på å etablere et sterkt maktapparat ved en eventuell tysk seier. Norge ble sett på som idealet for en fremtidig ekte germansk stat⁴².

Den første *norske* SS-organisasjon ble opprettet 21. mars 1941 med edsavleggelse og i nærvær av Heinrich Himmler. De fleste tilhørte et hirdregiment i Oslo. Etter angrepet på Sovjet 21. juni 1941 meldte de fleste seg til Østfronten, og organisasjonen var nærmest lagt død inntil en nydannelse fant sted 24. juli 1942 under betegnelsen Germanske SS Norge (GSSN) og med en markert pangermansk målsetting. De anså seg som «støttropper» for et nasjonalsosialistisk livssyn, men ble også formelt tilknyttet NS. GSSN ble aldri noen omfattende organisasjon – medlemstallet nådde bare opp til knapt 1250, men den var en sterk og innflytelsesrik organisasjon. Antall støttemedlemmer var over 3000, og abonnentene på deres tidsskrift *Germaneren* var over 7000. Den utviklet seg snart til en hard konkurrent til Quislings Hird og begynte å vekke uro i den nasjonalistiske delen av NS-ledelsen. GSSN var utad ledet av pangermanistene i NS ledelsen: politiminister Jonas Lie og justisminister Sverre Riisnæs. Stabsleder var tannlege Finn Schjøren. Den egentlige bakgrunnsleder var imidlertid Chef der Polizei i Norge, Wilhelm Rediess, og den daglige leder SS-Obersturmbannführer Karl Leib, som var svoger til Himmlers nærmeste medarbeider i Berlin, Gottlob Berger. Organisasjonen utviklet seg hurtig i en langt mer militant retning enn opprinnelig tenkt; mange hadde deltatt som frivillige på Øst-

⁴¹ Emberland T. *Religion og rase: nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945*, Oslo 2003: 227-310.

⁴² BK, boks 1455, brev fra Gottlob Berger til Heinrich Himmler: «Lagebeurteilung», Oslo 23. oktober 1942, SS Hauptamt Adjunktur. Kopi hos forf.

fronten, og Jonas Lie ønsket å utvikle den til et redskap for politietaten. Quisling og den nasjonalsinnede NS ledelse med Rolf Fuglesang som drivkraft, ble stadig mer betenkte over GSSN's økende innflytelse og konspiratoriske aktivitet, inntil den nådde klimaks mot slutten av 1944⁴³.

Sommeren 1941. De første frivillige. Den norske Legion

Hvordan opplevde folk sommeren 1940-41 og den påfølgende vinter? Sjokk-opplevelsene ved plutselig å være dradd inn i verdenskrigen preget fremdeles alle. Selv om de fleste hadde kommet forholdsvis lett fra de første månedene, var likevel mange preget av traumatiske opplevelser sett ut fra den fredelige hverdag som de fleste var vant til. Det gjaldt bant annet evakuering av familier, slektninger som hadde vært i kamp, og de som i krigsherjede områder hadde mistet sin eiendom. Frykt og uro preget de fleste. Ingen visste hvordan arbeidslivet ville bli, og sikkerheten for hjem og eiendom opplevdes å være truet. Rettssikkerheten opplevde mange var gått tapt etter at Regjeringen hadde flyktet fra landet. Ingen kjente heller til tyskeres fremtidige planer. Dertil kom de overveldende inntrykk av tyske militære seirer på Kontinentet, og det var nok ikke så mange som innerst inne egentlig trodde at de allierte noensinne ville vinne krigen. Det var helst en uskreven regel blant folk aldri å nevne eller antyde slike tanker for å unngå å bli stemplet som unasjonal eller defaitist. De fleste søkte å holde motet oppe – ønsketenkning var utbredt – ryktene svirret: Sjøslag i Skagerrak, luftarmadaer på vei, invasjon var forestående. Den menige tyske soldat ble ikke opplevd som den mest truende. SS og Gestapo hadde ikke vist seg åpenlyst før ved unntakstilstanden omkring «melkestreiken» høsten 1941.

Med de første dødsdommer forsterket frykten og usikkerheten seg. Etter at matsituasjonen ble stadig verre i 1941, ble det også innført melkerasjonering i midten av august. Levering av melk til arbeidsplassene ble stanset den 8. september og medførte stor opprørthet blant arbeiderne ved de store bedrifter i Oslo. I løpet av to dager streiket ca. 25 000 mann, tross advarsler fra fagforeningslederne. Streikeaksjonen gav Reichskommissar påskudd til å sette i verk et lenge ønsket angrep på arbeiderbevegelsen. Han utlyste en sivil unntakstilstand som varte fra 10. september til den 15. Det ble innført utgangsforbud og opprettet standrett. Denne avsa 30 dommer, hvorav fem dødsdommer. To av dødsdommene ble fullbyrdet (Viggo Hansteen og Rolf Wickstrøm), tre ble omgjort til langvarig fengsel, og de øvrige ble dømt til fengsel og tukthus av forskjellig varighet. Flere døde under fangeopphold

⁴³ Sørensen Ø. *Hitler eller Quisling? Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-45*, Oslo: Tiden 1989: passim; Emberland T & Roughvedt B. *Det ariske idol: forfatteren, eventyreren og nazisten Per Imerslund*, Oslo : Cappelen 2004: 347-369, 402-415.

i Tyskland. For øvrig ble ca. 250 personer arrestert, blant annet kjente LO-ledere, avisredaktører og universitetsprofessorer. Senere fulgte 12 dødsdommer i november og 15 i desember. Nå var det blitt klart for folk flest hva okkupasjon av en fremmed makt innebar⁴⁴.

På denne bakgrunnen er det kanskje lettere å forstå at mange i sin usikkerhet likevel så NS som en mulig garanti for trygghet og ivaretagning av norske interesser. NS-propagandaen – med vekt på partiets mål om å verne norske verdier og være folkets beskytter – var selvsagt ikke uten virkning.

I 1940/41 var det få «paroler» som nådde folk flest, og illegale aviser kom i meget begrensede opplag. Derimot hadde alle på denne tiden radio som innebar at sendingene fra London og Kongens «nei» for alvor begynte å gjøre sin virkning. På den annen side kom NS-propagandaen usensurert inn i hjemmene, i det alle også lyttet flittig til den NS-ledede norske kringkasting for å få med seg alle pålegg og forordninger.

Da kunningjøringen kom om dannelse av en frivillig norsk militærenhet – en norsk legion som skulle gjøre innsats på tysk side, og som en garanti for fremtidig norsk selvstendighet – gikk det som en bølge av ny entusiasme blant mange tvilrådige sjeler, både menn og kvinner. Oppslutningen på de premisene ble foruroligende stor sett fra de lovlige myndigheters side i London. Flere tusen menn og nær 1000 kvinner meldte seg i første omgang.

Vervingen av norske frivillige menn til Waffen SS hadde startet i begrenset omfang alt 12. januar 1941 med «Regiment «Nordland». Sammen med to andre regimenter av frivillige «Volksdeutsche» og fra Nederland, Belgia og Danmark utgjorde de Division Wiking som ble satt inn på Østfronten etter angrepet på Sovjet 21. juni samme år. De var tilknyttet Hærgruppe Syd som hadde Kaukasus som mål. Flere av de første «frontsøstrene» ble knyttet til denne meget omtalte divisjonen⁴⁵.

Den neste norske formasjon som ble dannet sommeren 1941 var «Den norske Legion,» og som stod i en særstilling. Den var lovet å skulle ledes av norske offiserer, ha norske uniformer og bli satt inn i Finland. Quisling hadde store forventninger til Legionen som han planla skulle danne stammen i en ny norsk hær. Han opprettet en betydelig militær administrasjonsstab, men forutsetningene holdt ikke; tyskerne endret oppfatning, gikk fra sine løfter og oppløste staben alt høsten 1941. Det innebar en stor skuffelse og var et prestisjenederlag for Quisling. Legionen beholdt visse særrettigheter, men ble satt inn på Leningradfronten istedenfor i Finland. Tapene var forholdsvis moderate, og den ble oppløst i juni 1943.

⁴⁴ Nøkleby B: Nyordning. I: *Norge i krig*, Bd. 2. Oslo Aschehoug 1985, s. 193-205.

⁴⁵ Greve 1986, op.cit.: 157-176.

Konkurransen om rekruttering og innflytelse

Etter Quislings prestisjenederlag opphørte vervingen til Den norske legion under NS' ledelse. Quisling ble riktig nok nødt til å sette i gang ytterligere en verveaksjon sommeren 1942, nå til en ny Waffen SS-avdeling: «Panzergranadierregiment Norge». Det meldte seg fremdeles mange frivillige utover høsten – ca. 2700 mann. Etter stadig brutte tyske løfter forsøkte Quisling nå å holde tilbake så mange som mulig av de nye som meldte seg, og han trakk ut oversendelse til tyskerne.

Fra høsten 1942 overtok Germanische Leitstelle Nord ved Sturmbannführer Karl Leib all rekruttering til tysk fronttjeneste i Waffen SS, også de kvinnelige frivillige. Kravene var de samme som til det tyske SS: «ren» anetavle, politisk pålitelige og helsemessig og moralsk plettfrihet⁴⁶.

SS ved Germanische Leitstelle søkte i de påfølgende år med alle midler å vinne innflytelse over hjemvendte norske Waffen SS-soldater og ikke uten hell. Det oppstod etter hvert også stadig dypere motsetninger mellom den nasjonale NS-ledelse og tysk SS i Norge. Særlig ble Karl Leib hovedmotstanderen til den nasjonale fløy i NS. Også motsetningene til GSSN var store, ikke minst fordi organisasjonen ble sett på som en viktig tysk støttespiller i det tyske SS' bestrebelse på å sikre seg hegemoniet over de frivillige krigsdeltagere og dermed svekke Hirden. Quisling opprettet derfor en egen livgarde av tidligere frontkjempere for å unndra fornyet tysk verving.

Tyske SS' vervepolitikk var imidlertid klar: «Man har til hensikt å overta unge nordmenn etter frontinnsats for fortsatt tjenestegjøring i Waffen SS og politiet, foruten på sikt å få besatt ordførerstillingene i landet med tidligere SS veteraner»⁴⁷.

Ved utgangen av 1944 var generalsekretær og minister Fuglesangs posisjon i NS blitt så sterk at han valgte å ta et oppgjør med GSSN, ikke minst fordi det var avslørt statskupp-planer med avsetting eller likvidering av Quisling og innsetting av nytt tyskvennlig styresett. Stabsledelsen i GSSN ble avsatt, og de siste krigsmåneder fikk en annen utvikling⁴⁸.

Rekrutteringen av de norske frivillige kvinner

Da Den norske legion ble opprettet og kunngjort 29. juni 1941, sendte NS Kvinnehird ut et opprop til alle norske kvinner om å melde seg til tjeneste.

⁴⁶ PA, Bjørn Østring, forklaring av Rolf Jørgen Fuglesang avgitt etterforsker Scott Johnsen 28. oktober 1948. I kopi hos forf.

⁴⁷ Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg, RS 5/310, forelesning av SS Obersturmbannführer Riedweg, Junkerschule Bad Tölz, udatert; *Fritt Folk* 8. oktober 1942: «Gauleiter Bohle om Norges betydningsfulle rolle i det storgermanske fellesskap».

⁴⁸ Sørensen 1989, op.cit.: 80ff, 220ff.

Ca. 1000 meldte seg til varierte tjenester og oppdrag og dannet de «Kvinnelige Frivillige»⁴⁹. De må ikke forveksles med «Norske kvinners Frivillige Verneplikt» fra 1928, og som hadde tatt i bruk betegnelsen «Lotte». De hadde ytet betydelig hjelp under Finlandskrigen, men tok avstand fra et samarbeid med NS' Kvinneorganisasjon.

De som fulgte appellen og meldte seg til legionen høsten 1941 og pånytt i begynnelsen av 1942, møtte først i «Kabahuset» i Stortingsgaten i Oslo. De omfattet frivillige både til sanitetstjeneste og annen forefallende tjeneste, blant annet som «legionlotte», en betegnelse de delvis «stjal», fra Norske kvinners Frivillige Verneplikt. Kontoret ble ledet av landsleder for NS' kvinnehird Johanne Martin. Etter at tyskerne delvis hadde overtatt Legionen, ønsket ikke NS' kvinneorganisasjon å ha ansvaret for rekrutteringen. Denne fortsatte imidlertid fra våren 1942 med fru Aud Fritzner som ansvarlig. NS-Sykepleierforbundet foreslo at Norges Røde Kors skulle påta seg oppgavene med den nødvendige forutdannelsen av de frivillige, men de øvrige medlemmer av Røde Kors' styre motsatte seg dette.

Foreløpig var det ikke adgang til å sende frivillige til Tyskland. De som meldte seg, ble registrert og forsøkt gitt noe praksis ved norske sykehus og ved krigslasarettet på Aker sykehus. Omfanget kjenner vi ikke. Fra 1942 ble det åpnet adgang for frivillige til Tyskland. Både tidlig og senere registrerte måtte melde seg på ny for registrering i Det tyske Røde Kors og legeundersøkelser. Disse ble til å begynne med utført av norske leger, men senere overtatt av tyske SS-leger og leger i Reichskommissariat.

I august 1941 hadde man likevel fått organisert at to mindre puljer på henholdsvis 11 og 22 av disse første frivillige ble sendt til Kirkenes. De hadde status som «forpleiningslotter» og «sanitetslotter». Til å begynne med tjenestegjorde de fleste i et folkematkjøkken og i annet forefallende arbeid. De meget få med full sykepleierutdannelse og hjelpepleierbakgrunn ble satt inn på tre av Wehrmachts feltlasaretter i Svanvik og Salmijärvi i Pasvik. Med det sterkt økende antall sårede ved Ishavsfronten høsten 1941 ble etter hvert alle satt inn som hjelpepleiere og hadde der status som «Røde Kors søstre» i Wehrmachts tjeneste. Våren 1942 forlot de fleste av disse Pasvik og ble på ny registrert i Oslo i Det tyske Røde Kors for tjenestegjøring i Tyskland.

⁴⁹ I «Meldungen aus Norwegen» oppgir tysk SD den 25/11 – 42: Den kortvarige aksjon fra NS hadde oppnådd 2200 frivillige. Av disse hadde partisekretariatet godkjent 1000 for nærmere bedømmelse. Av disse hadde 463 møtt til sesjon, og 262 mann var godkjent, mens 355 fremdeles stod på venting. Fra 1/5 til 31/10 42 var det senere anmeldt 2482 menn (herav 1352 NS medl.), og av disse hadde 1598 (derav 1118 NS medl.) møtt frem. 872 var da «in Marsch gesetzt». Siden 1/1-1941 var da i alt 3239 frivillige i aktiv tjeneste. Samtidig hadde den fortløpende verving av «Lotter» i samme tidsrom nådd opp til 750, hvorav 60 var «in Marsch gesetzt».

Antallet som senere gjorde tjeneste i Pasvik, kjenner vi ikke, heller ikke hvor mange ble igjen. Flere vendte imidlertid tilbake til Nord Finland (Oulu) etter tilleggsutdannelsen i Tyskland ⁵⁰.

De egentlige «legionsøstre»

Adgang til frivillig sanitetstjeneste i Tyskland for utlendinger var nå åpnet, og de første frivillige sykepleiere, hjelpepleiere og «frontlotter» – i alt 25 – reiste til Berlin den 13. mai 1942. Neste pulje på 32 kom av sted i september, slik at det var 57 sykepleiere og hjelpepleiere fra den første legionvervingen som vi vet kom i aktiv tysk sanitetstjeneste i løpet av 1942. Noen mindre grupper sluttet seg til senere.

Betegnelsen «Røde Kors søstre» ble brukt, selv om de fleste ikke hadde full sykepleieutdanning. Selv blant disse først vervede «Legionsøstre» (betegnelsen «legionlotte» ble ikke lenger brukt) var det relativt få ferdig utdannede sykepleiere, men mange av disse først rekrutterte hadde erfaring og utdanning som hjelpepleiere.

De ble etter en kort skoleringsperiode i Oslo i villaen Elsero i Madsrud allé ved ankomsten til Tyskland fordelt på forskjellige hospitaler under Det tyske Røde Kors' ledelse. De første ble mottatt i Diakonisseskolen ved Wannsee, andre ved SS-hospitalet i Lichterfelde West, i Berlin, og noen utvalgte kom til landsførerskolen i Bevensen. Alle ble ganske raskt ført over til aktiv sanitetstjeneste i Wehrmachts og SS' regi. De fleste kom til SS-sykehuset i Dnjepropetrovsk, fra hvilket en gruppe på 12 ble satt inn i Divisjon Wiking under dens operasjoner mot Kaukasus. Disse fulgte med divisjonen helt til Kislovodsk i Kaukasus, dit en liten gruppe «forsterkninger» ankom senere på høsten. De måtte også delta i det tyske tilbaketog og ble utsatt for svære påkjenninger. Etter mange vidervedigheter endte de opp ved SS-sykehus i Wien og Prag.

Av de først ankomne ble for øvrig fem overført til SS-sykehuset i Riga, og to vet vi ble raskt overført til frontlasarettet ved Den norske legion på Leningradfronten og to til Oulu i Finland. Disse var vel de eneste som kom til å tjenestegjøre som «legionsøstre». Det var denne første kontingenten som ble kjent som «legionsøstre» og hvis innsats ble hyppig omtalt i NS-pressen og andre publikasjoner.

Sykepleiere til SS

Det betydelig større antall og til dels mindre kvalifiserte frivillige som i de etterfølgende årene meldte seg ved Germanische Leitstelle, fikk mye mindre

⁵⁰ Archiv DRK, boks 97, ureg. dok.

publisitet. Under rettsoppjøret synes det imidlertid ikke som om det ble gjort forskjell på disse to hovedkategoriene. Da den norske legion ble oppløst våren 1943, lot flere av pionerene seg verve på ny og fortsatte i fronttjeneste i det nyopprettede SS Panzergrenadierregiment Norge. Mange flere nye meldte seg og ble knyttet til dets innsats i Jugoslavia og i Baltikum. Olga Bjoner hadde sitt siste «opprop til norske kvinner» i *Fritt Folk* 22. mai 1943.

Germanische Leitstelle avverterte under egen adresse i Oslo. Det kan neppe være tvil om at Karl Leib her så en mulighet til å få den fulle innflytelsen også over de kvinnelige frivillige, slik som over de dimitterte frontkjemperne, noe som ville styrke hans posisjon i Norge og i SS. Fra sommeren 1944 kom det forbud fra Quisling for NS medlemmer om å la seg verve til Tyskland; all innsats skulle nå bare skje i Norge. Mange frivillige til Der tyske Røde Kors reiste likevel til Tyskland, selv så sent som i oktober/november 1944⁵¹.

De som ble vervet fra høsten 1942 og gjennom 1943 og 1944 ved Germanische Leitstelle, gjennomgikk en stort sett ensartet prosedyre. I ettertid er det meget som tyder på at en forhåndsavtale var blitt inngått mellom Det tyske Røde Kors og SS Sanitätsamt om at de norske frivillige skulle tas om hånd av SS fra et tidligst mulig tidspunkt⁵².

Fra 20. januar 1944 overtok også som omtalt SS Sanitätsamt alt ansvar og disponering over «de germanske frivillige» etter ankomst til Tyskland, og man ønsket seg først og fremst hjelpepleiere – «Sanitätshelferinnen» – eller frivillige uten helseutdanning, og som de selv tok på seg å utdanne – også med sikte på ideologi og livsanskuelse. De aller fleste kom til å tjenestegjøre ved SS-lasarettet på flere avsnitt bak frontene og mange også ved andre medisinske SS-institusjoner.

Etter omfattende registrering og undersøkelse i Norge av SS-leger, ble det først også for disse gitt noen ukers innføring i sykepleie under tysk Røde Kors ved Elsero i Oslo. De mange som meldte seg i 1942 og 1943 måtte ofte vente i flere måneder på innkallelse. Noe av ventetiden ble tilbrakt på frontkjemperhjemmet «Ragnar Berg» på Voksenkollen.

Det ble i perioden 1942-44 sendt minst ytterligere 15 puljer til Tyskland. I mai 1943 var fem kontingenter reist, trolig i alt i overkant av 300 vervede⁵³.

⁵¹ PA, Anders Gogstad, brev fra DRK Verbindungsführerin i Oslo til Olga Bjoner, datert 28. februar 1944 (med navn på 29 frivillige avreist 23. februar 1944), brev fra NS-utenriksorganisasjon, Berlin v. E.K. Mohn til NS-Utenriksorganisasjon, Oslo v. Imelansø, datert 26. oktober 1944 (med navn på 19 nye frivillige). Se også ref.42

⁵² Luise van Oertzens brev om samtale med SS.

⁵³ «Norske Røde Kors-søstre til Tyskland. Hittil er fem kontingenter reist. Betingelser for å bli opp tatt», i *Fritt Folk* 4. mai 1943.

De fleste ble nå mottatt på SS-sykehuset Lichterfelde West utenfor Berlin, men også på flere andre av SS' hovedlasaretter, blant annet Adlerhorst i Danzig. Etter tre ukers «innføring» i tysk sykepleie og ideologi ble de etter avtale med Det tyske Røde Kors for en begrenset tid fordelt på en rekke av dets utdannelsessykehus eller Mutterhäuser omkring i Tyskland. Her skulle de ha en utdannelses- og prøvetid på tre måneder eller mer, med sikte på vurdering av deres egnethet for sanitetstjeneste. Deretter kom de tilbake til en SS-institusjon for et nytt kort kurs, for så å avlegge prøve før de ble godkjent som SS-Sanitätshelferinnen.

Etter egnethet og andre kriterier ble de «mobile», og deretter oftest to og to fordelt på SS' egne sykehus, frontlasaretter og andre SS-institusjoner viden om i Tyskland og besatte områder. Så vidt forstås av brever og skildringer byttet de Røde Kors-uniformen med SS-uniformer med norsk flagg på armen. 22 av de tidligst ankomne ble som nevnt sendt til DRK Landsførerskolen i Bevensen ved Lüneburger Heide for lederutdanning. Skolen ble åpenbart drevet i SS' ånd og var nært knyttet til Junkerskolen i Bad Tölz⁵⁴.

Denne innføringsprosedyren kunne nok variere, og ifølge rettsforklaringer synes både forberedelser, transport og tjenestegjøring å ha vært mer improviserte siste krigsåret. Få av disse synes å ha deltatt som «Wehrmacht-schwester» ved fronthospitaler. Opptakskravene i Norge hos Karl Leib var følgende: Alder 18–40 år, plettfri vandel, politisk pålitelig, avsluttet folkeskole, tilfredsstillende helse. Det er uklart om attest for raserenhet – «Ahnenpass»- ble krevd ved første rekruttering, trolig ble det tidligere bare krevd for visse stillinger i SS. Praksis i husmorarbeid kvalifiserte. Egen formulert søknad måtte skrives på tysk eller norsk.

Det kom klager på fremgangsmåten ved de tyske SS legers undersøkelser, særlig fordi vaginalundersøkelse var obligatorisk. Sjenerte unge kvinner følte dette som ubehagelig, ikke minst fordi legene opptrådte uhøflig og foretok undersøkelsene i sivile klær⁵⁵.

⁵⁴ For øvrig forekom det i *Fritt Folk* spredte personlige leserbrev og intervjuer i 1942 og 1943: «Kvinnenes syn på frontinnsatsen», *Fritt Folk* 18. april 1943; «Det er den norske og germanske kvinnens oppgave å stå i livets tjeneste», *Fritt Folk* 9. juni 1943; «Norske Røde kors søstre til Tyskland. Vilkår for å bli opptatt», *Fritt Folk* 4. mai 1943 (opptaksvilkårene refereres, og slutter md en hilsen fra de fornøyde hjelpesøstre i Tyskland, som også «uttrykker håp om de ved sitt arbeid i det tyske Røde Kors kan bidra til at sluttseiren sikres»); «Norsk sykesøster forteller om elendigheten i Sovjet Russland», *Fritt Folk* 29. mai 1943; «En sykesøster finner den største arbeidsglede ved et feltlasarett», *Folketanken* Risør 27. juli 1943.

⁵⁵ RA, Gesundheitsabt., Pk.11 Reichskomm., ureg. dok.: klage fra Oberwachführerin Heini 26. april 1944 til Leiter der Germanischen Leitstelle i Oslo, Sturmabführer Leib, på krenkende fremgangsmåte og holdninger hos de tyske leger som foretok førstegangsundersøkelser av norske frivillige.

Av Knut Baardseths liste kjenner vi alderen ved vervingen for 202, men angivelsene kan være noe usikre.:

– Eldre enn 32 år: 13 (6,4%), 25-32 år: 32 (15,8 %)
22-24 år: 56 (27,7 %) 18-21 år: 101 (50%)⁵⁶

Aldersfordelingen for dem som målbevisst meldte seg, viser oss at det store flertall var meget unge, mer enn 70 prosent var yngre enn 24 år. Det vi vet fra rettsaker og intervjuer er at mange var medlemmer av kjente NS-familier, der brødre var frontkjemper. Mange hadde også hatt tilfeldig arbeid for tyskerne, og flere hadde tyske kjærester. Likesom for frontkjemperne synes også mange av kvinnene å ha hatt en forholdsvis høyere skoleutdannelse enn gjennomsnittet av ungdom, og et stort flertall var hjemmehørende i byer og tettsteder på Østlandet. Den største andelen kom fra Oslo-området, men ellers synes fordelingen å være stort sett den samme som for frontkjemperne. Kommuner og distrikter med relativt sterke NS-innslag rekrutterte også de fleste mannlige frontkjemper. Eksakt statistikk foreligger ikke.

Av Baardseths liste ser vi også at det av 188 med kjente data for innmelding i DRK, hadde det meldt seg 42 i 1941 (22%); 88 i 1942 (46,8%), 44 i 1943 (23,4%) og 8 i 1944-45 (4,2%). I tillegg foreligger en liste på 49 kvinner som meldte seg i 1944 og sent på året ankom Berlin⁵⁷. Det var således jevn tilgang på «rekrutter» også etter at håpet om en norskledet legion var falt i grus og Tyskland stod foran nederlaget. De mange unge kvinner hadde neppe noen som helst innsikt i intrigespillet og i hva SS sto for politisk. Baardseths liste (og bekreftet muntlig av Bjørn Østring m.fl.) viser videre at 18 døde under tjeneste: fire døde under krigshandlinger, fire av kjent sykdom, en ved flystyrt, syv under bombing av tyske byer, to av ukjent årsak. En begikk selvmord.

Var de norske kvinnene i en særstilling?

Resultatet av prøvetiden hos DRK syntes ikke alltid å bli tillagt vekt, i det var et krav fra SS om at ingen norsk frivillig måtte avvises⁵⁸.

To navngitte norske frivillige skulle i august 1942 ha sin prøvetid på en DRK-institusjon i Wuppertal Barmen. Prøvetiden falt åpenbart ikke heldig ut, for det ble spørsmål på høyere hold om deres egnethet. Det ble da grepet

⁵⁶ Se fotnote 7.

⁵⁷ PA, Anders Gogstad. Se ref. 47.

⁵⁸ Archiv DRKS, boks 484, personlig brev fra Louise van Oertzen til Frau Oberin Kolinowsky, Wuppertal Barmen, datert 2. september 1942. Inneholder et referat av en samtale mellom Luise van Oertzen og SS offiser om to norske frivillige som åpenbart var uegnede til sanitetstjeneste.

inn fra SS, og i et personlig brev 2. september 1942 fra Louise van Oertzen til sin kollega i Wuppertal Barmen skriver hun: «De norske sykepleierne trer inn i direkte ansettelsesforhold til SS og blir mobile etter en prøvetid i DRK Schwesternschaft, og DRK må lønne dem som «Freie Schwester». SS ba i en samtale i denne anledning om at DRK ikke måtte avvise de norske sykepleiere. «Man har gjort den erfaring at nordmenn er svært følsomme. Når de har stilt seg til disposisjon i kampen mot bolsjevismen og deretter blir avvist, vil straks ti ververe trekke seg. SS ønsker og har bruk for medarbeidere fra de norske søstre»⁵⁹.

Det er ofte fremhevet at de norske frivillige ikke ble forsøkt politisk-ideologisk påvirket⁶⁰. Det kan ikke være riktig, for i omtalte tyske arkiver fremgår at 100 timer «Weltanschauliche Schulung, arve- og raselære var obligatorisk, men ble på grunn av sykepleiemangelen nedsatt til 40 timer. Oppfordring til plikttrohet, orden, ansvarsfølelse og punktlighet, samt fysisk trening inngikk i kursene. Etter reglementet skulle det gis to ukentlige gymnastikktimer og ti minutter daglig øvelser i turn. I lærebøkene ble stadig betont legenes sterke stilling og lydighetsplikten til dem.

De omtalte reglementsbestemmelser som de måtte underkaste seg, var de samme som for de tyske DRK-søstre og var opprinnelig utarbeidet av Louise van Oertzen med sikte på Mutterhäuser. De fleste ble søkt opprettholdt også under krigen, men i fronttjeneste var selvsagt dette vanskelig.

De aller fleste bodde på sine tjenestesteder. Blant annet inngikk bestemmelser om gjensidig hilsenplikt, forbud mot å bære sivile klær i tjeneste, gifte og forlovede par fikk ikke tjenestegjøre i samme avdeling, å ferdes alene med en eller flere mannlige personer var strengt forbudt, dans var forbudt i offentlige lokaler, røyking forbudt, alkohol unntaksvis tillatt og da bare «leichte landesübliche alkoholische Getränke». All kosmetikk var forbudt, og håret måtte ikke være synlig på kraven. Skjørtet på uniformen måtte ikke være kortere enn 37 cm fra gulvet. For mange norske litt mer frigjorte jenter var nok dette vanskelig å overholde i ett og alt, og beretninger hjem tyder også på dette. Men samtidig synes det som om SS lederne og legene var noe overbærende med de norske søstre; det berettes om adgang til offisersmessene, om invitasjon på fester, litt flørt – i det hele synes det som om de fleste norske i SS avdelingene var privilegerte. Dette førte naturlig nok flere steder til atskillig misunnelse, og motsetninger oppstod til de tyske søstrene, særlig til de «brune», som ofte beskyldte de norske jentene for å være lettsindige og bare hadde tatt tjeneste «av eventyrlyst og for å få seg en

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ulateig 2004, op.cit.: 231.

mann.» Noen fikk faktisk også det⁶¹. Andre greide ikke å tilpasse seg og fikk reise hjem.

Imidlertid vakte en reportasje fra Landsførerskolen i Bevensen av en tysk journalist i *Fritt Folk* den 7. april 1943 en berettiget oppsikt i Sverige. DRK hadde da også satt i gang en vervingskampanje i Sverige gjennom det svenske Røde Kors. Reportasjen ble gjengitt med redaksjonelle ironiske kommentarer i *Göteborg Handels- och Sjöfartstidning* 7. juli samme år. I kommentarene fremheves at vervingen av norske unge kvinner til sanitetstjeneste åpenbart også måtte ha til hensikt å rekruttere et spesielt utvalg av germansk raseriktige kvinner fra Norge. Tilsvarende kriterier var nemlig ikke nevnt i en tilsvarende tidligere annonse fra Det svenske Røde Kors. Kommentarene gir en drepende kritisk analyse av hele SS-systemet og «lockelsen» av unge norske kvinner til organisasjonen. Artikkelen ble sakset og oversatt av SS Germanische Leitstelle og oversendt SS Hauptquartier ved Gottlob Berger i Berlin⁶².

Hvor tjenestegjorde de «mobile» norske frivillige?

Nasjonal Samlings utenrikskontor søkte flere ganger gjennom Det tyske Røde Kors å få rede på adressene til de norske «søstre», også av hensyn til de pårørende. I desember 1944 innløp omsider to detaljerte lister fra Deutsches Rotes Kreuz hovedkontor i Berlin til NS' kontor i Berlin med navner og tjenestesteder i mars 1944 for 220 frivillige og en tilsvarende liste på 241 med stort sett samme navn i oktober 1944. Listene var ikke fullstendige, men tjente som bevismateriale i mange landssviksaker der kopier finnes. Av begge listene fremgår at et flertall arbeidet i SS-lasaretter og hjelpesykehus både i Tyskland og de besatte områder. Andre gjorde sanitetstjeneste i troppeforlegninger, skoler, soldathjem, hovedkvarterer og i Organisation Todt. Et lite antall (13 av oktoberlisten) var ved sivile sykehus, men langt flere var havnet på diverse SS helse- og sanitetsenheter som SS' administrative hovedkvarterer og skoler i og utenfor Tyskland. De synes ikke å ha vært lenge på hvert sted, og de var gjerne minst to og to norske sammen. Her kunne det også være frivillige uten sanitetsutdanning som «lotter» i kontortjeneste og lignende. På alle tjenestesteder hadde de norske

⁶¹ PA, Anders Gogstad, private brev; Archiv DRK, Fundstelle 124: DRK Betreuungshelferinnen u Führerinnen der Wehrmachtr Rundschreiben, Anweisungen, Richtlinien u Anordnungen.

⁶² Bundesarchiv Koblenz, NSAS 1453, brev fra SS Hauptamt Germanische Leitstelle i Berlin til «Persönlicher Stab Reichsführer SS» 10. august 1943 «Übersetzung aus dem Schwedischen»; «Norska kvinnor. Tyska Röda Korsets hjälpsystrar» (leder), *Göteborg Handels- och Sjöfartstidning* 7. juli 1943.

frivillige etter endt utdanning i SS' regi også kunnet avløse tyske pleiere for fronttjeneste⁶³.

For 29 var oppholdssted ukjent i oktober 1944, de øvrige var spredt viden omkring i Tyskland og de besatte områder, 42 var knyttet til navngitte forskjellige SS-utdanningsanstalter, skoler, leirer og sentralorganer for SS-Sanität, 29 til lasaretter og sykehus utenfor SS (Wehrmacht og sivile) og de øvrige 140 til SS-lasaretter i byer og distrikter i Tyskland, på Balkan i Østerrike og Tsjekkoslovakia. Bare et fåtall (10) syntes å tjenestegjøre på rene feltlasaretter høsten 1944. Her må bemerkes at de mange lasaretter og sykehus «bak fronten» i Tyskland og i de okkuperte områder hadde nok å gjøre med sårede fra de stadig voldsommere krigsskueplasser⁶⁴.

En hjelpepleier opplyser under rettsaken sin at de var fem norske samtidig en periode i SS' reservelasarett Dachau. De hadde intet med fangeleiren å gjøre, men observerte fangene i arbeid. Hun møtte en norsk fange som bebreidet henne å ha tatt tjeneste hos fienden. Hun fikk da noe å tenke på⁶⁵.

Av militære hensyn ble tjenestestedene for de norske pleiere som nesten alle havnet i SS' tjeneste, holdt hemmelige, og først de hjemvendte antydte om steder de hadde vært, blant annet de første som kom med i Divisjon Wiking. 14 av disse meldte seg til fornyet innsats.

Etter som krigslykken vendte seg, og forholdene i Tyskland ble stadig mer kaotiske, øket engstelsen for de norske kvinnelige frivillige blant pårørende og i NS-kretser. Det vakte også uro at Germanische Leitstelle fortsatte rekrutteringen helt til slutten av 1944. Så sent som i november 1944 ble det som nevnt sendt en gruppe på 19 frivillige til det sønderbombede Berlin.

Etter denne tid ble det på initiativ av NS' kvinneorganisasjon satt i gang kurser i samarbeid med Kriegslazarett på Aker sykehus med sikte på å dekke behovet for syke- og hjelpepleiere også ved tyske sykehus i Norge. Fremdeles var der stor tilstrømning av til dels unge kvinner, og det kom opprop om at NSUF jenter skulle melde seg til «totalinnsats». Det ble satt i gang fire ukers pleiermedhjelpkurs i Ekornveien på Ris i Oslo. Praksis skulle utføres på krigslasarettet på Aker sykehus. Innsats fant sted på tyske lasaretter som

⁶³ Dette kunne være vanlige domspremisser ved landssviksakene etter krigen.

⁶⁴ RA, Dokumentavdelingen Oslo politi, brev fra E.K. Mohn 3. november 1944 til NS Utenriksorganisasjon, Oslo: Noe ufullstendige lister over tjeneste- og oppholdssted for 220 og 241 «søstre» mars og oktober 1944, oppgitt av Det tyske Røde Kors. Blant annet var norske frivillige ved SS Panzerdivision Hitlerjugend, Höhere SS u. Polizeiführer i Russland, Warszawa, Praha og i Brussel, Rastenburg, Dachau, Bad Tölz, Sennheim mfl.

⁶⁵ Sak Bredtveit fengsel L 107/47- 48. Landssvikarkivet. RA.

Marinelasarettet i Trondheim og Bergen og Wehrmachtlazaretter på Kløfta og Aker-Sinsen. De som gjorde tjeneste i Oslo, bodde samlet i Uranienborgveien 2. Siste kurset nådde ikke å bli avsluttet før frigjøringen⁶⁶.

NS forsøkte å få ordnet en felles hjemsendelse fra Tyskland våren 1945, men Terboven motsatte seg dette. I avslutningsfasen og kaoset som fulgte i Tyskland måtte hver og en søke å ta seg hjem på egen hånd, til dels etter farefulle strabaser. Noen som kom over til de vestallierte armeer, tjenestegjorde som krigsfanger også en tid ved engelske eller amerikanske lasaretter og sykehus, før de omsider ble hentet hjem. Her ventet for de fleste rettsaker og fengsel.

Prinsipielle retningslinjer i rettsoppgjøret

Det er ikke hensikten her å gå i detaljer om rettsoppgjøret for «frontsøstrene». Rettsoppgjøret er stadig under debatt, og nyansert kritikk er ganske nylig publisert i en omfattende allsidig analyse⁶⁷. Det formelle oppgjøret med «frontsøstrene» hører til de mest omstridte sider av landssvikoppgjøret⁶⁸. Det hersker vel i dag en nokså utbredt oppfatning om at de ble urimelig hardt straffet, og det var tidlig en viss stemning for at de ikke burde hatt straff i det hele tatt. Det ble imidlertid tidlig under rettsoppgjøret klart at «frontsøstrene» skulle straffes på lik linje med frontkjemperne som aktive krigsdeltakere. De ble dømt etter Landsviklovens §3 eller §2 nr.1 og 4, men også etter Straffelovens paragrafer. Å melde seg frivillig til sanitetstjeneste hos fienden ble konsekvent hevdet å være «en alvorlig form for landssvik». En betydelig andel av de frivillige var medlemmer av NS, men dersom det bare hadde dreid seg om passivt medlemskap, ble ikke dette tillagt nevneverdig betydning ved straffeutmålingen.

På den annen side hadde Det Internasjonale Røde Kors i Genève (CICR) tatt avstand fra at sykepleiepersonal ble straffet for tjeneste hos okkupanten. CICR la vekt på at sanitetspersonell deltar i ikke-væpnet tjeneste, som må skilles fra væpnet tjeneste. Å pleie sårede og syke kan aldri ansees som en ulovlig handling, heller ikke om det foregår i okkupasjonsmaktens tjeneste. Humanitært arbeid må ikke kriminaliseres, mente CICR.

Det hadde i 1946-47 vært gjort henvendelser til CICR fra nordmenn (også fra advokathold) med opplysninger om at norsk Røde Kors-personell

⁶⁶ PA, Bjørn Østring, private brev; «Fem NSUF-gjenter forteller om sitt arbeid», i *Fritt Folk* 23. april 1945.

⁶⁷ Dahl HF, Sørensen Ø. (red) *Et rettferdig oppgjør?* Oslo: Pax 2004.

⁶⁸ Skeie J. *Landssvik*. Oslo: Norli 1945, Scharffenberg J. Er sanitetstjeneste hos fienden landssvik? *Morgenbladet* 18.6.1946, Andenæs J. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum Norli, 1979.

som hadde utført sanitetstjeneste på tysk side, var blitt straffet som landsforrædere, til dels med lange fengselsstraffer. Norges Røde Kors hevdet derimot konsekvent det syn at «frontsøstrene» måtte dømmes på grunn av «bistand til fienden». Presset fra Internasjonale Røde Kors må ha hatt en viss virkning, for den 12. mars 1948 sendte Norges Røde Kors et brev til Justisdepartementet, der det ble anmodet om å anse det å alene yte hjelp til sårede soldater «som en meget mild grad av landssvik». Norges Røde Kors fant heller ikke at rettighetstap burde anvendes i slike saker⁶⁹.

Brevet synes å være sendt umiddelbart før ledelsen møtte i Genève.

Etter en omfattende brevveksling ble president Steen og generalsekretær Rørholdt kalt til Genève, der de møtte 18. mars 1948. Av møtereferatet fremgår at det ikke ble oppnådd enighet i de grunnleggende synspunkter⁷⁰.

Den nye Genèvekonvensjonen av 12. august 1949 ble ratifisert av Stortinget i juni 1951. Artikkel 18 presiserte at «ingen må noensinne bli forulempet eller dømt fordi han har pleiet sårede eller syke». En reservasjon fra Norges Røde Kors ble ikke tatt til følge⁷¹. Det ble slått fast som internasjonalt prinsipp at sykepleiergjerningen er en barmhjertighetsgjerning og kan ikke straffes som «bistand til fienden».

Konvensjonen var undertegnet av 63 stater, og ingen andre enn Norge hadde gjort innsigelser mot dens bestemmelser. I sin reservasjon fant Norges Røde Kors at konvensjonen innebar å nøytralisere alt sanitetspersonell, et synspunkt som man ikke kunne slutte seg til. Reservasjonen ble diskutert i Stortinget, der det var delte meninger om betraktningene til Norges Røde Kors, men man fant det ikke nødvendig å ta dem med i konvensjonen, og Stortinget sluttet seg enstemmig til denne⁷².

Den 8. oktober 1990 sendte Norges Røde Kors under daværende president Bjørn Bruland en pressemelding: «Sykepleiere i tysk tjeneste 1940-45 burde ikke vært tiltalt»: Norges Røde Kors mener at tiltale ikke burde vært

⁶⁹ Senje S. *Dømte kvinner*. Oslo: Pax 1986. «Benådningsbrevet» fra Norges Røde Kors til Justisministeren gjengitt på s.139.

⁷⁰ En tidligere «frontsøster» IMG søkte i juni 1998 om å få gjenopptatt sin dom fra 21.april 1947, idet hun ønsket en fornyet vurdering ut fra endrede nåværende holdninger. Hun anmodet om å få en kopi av brevvekslingen og forhandlingene mellom CICR og Norges Røde kors i 1947. Disse arkiver var åpnet etter 50 år. I 1999 fikk hun avslag på søknad om gjenopptakelse av saken. Saksdok i AG,s p arkiv. (CT OB 189 G85 brev 13/8-47) og kopi av komplett originalreferat fra forhandlingene i Genève 18/3-48 i PA Anders Gogstad.

⁷¹ «Stortingets samtykke til ratifisering av Genevekonvensjonen av 12/ 08 49, i juni 1951, artikkel 18: Ingen må noensinne bli forulempet eller dømt fordi han har pleiet sårede eller syke. PA Anders Gogstad.

⁷² Detaljreferat i Senje (1986) s 141-142.

reist mot de norske kvinnene som virket som Røde kors hjelpeleiere i Tyskland under siste verdenskrig⁷³.

Den senere stortingsrepresentant Hanna Kvanmo omtalte saken på en nøktern og saklig måte i sin bok⁷⁴. Uttalelsen fra Norges Røde Kors kom etter at fornyet oppmerksomhet var blitt rettet mot Røde Kors-sykepleierne gjennom Hanna Kvanmos bok.

Hvorvidt synspunktene fra Røde Kors-president Bjørn Bruland av 8 oktober 1990 har hatt full støtte av senere presidenter i Norges Røde Kors, er ikke bekreftet.

Straffedømte «frontsøstre» ved rettsoppjøret etter 1945

Fra Baardseths liste kjenner vi de endelige dommene for 154 «frontsøstre» og andre i tysk Røde Kors tjeneste. Av disse 154 ble to frikjent, fem fikk betinget dom og 21 fikk bøteforelegg. Av de øvrige fikk 52 fengsel fra to til ti måneder som forelegg eller dom. 61 fikk fengselsdommer fra ett til ett og et halvt år, åtte fikk fengsel fra to til tre og et halvt år og to fikk lengre straffer⁷⁵.

Det er ved de strengere dommene vanskelig å avgjøre i hvilken grad andre forseelser har vært medvirkende til straffen enn sanitetstjenesten alene. De fleste var likesom frontkjemperne medlemmer i NS og kunne bli dømt både etter Landssvikanordningen av 15. desember 1944 §2 p.3 (avløst av lov av 21 februar 1947) og straffelovens § 86 for bistand til fienden. Noen ble i tillegg straffet for alvorligere forseelser. En ble dømt til døden blant annet for angiveri, men ble benådet. Flere har forsøkt å belyse denne del av rettsoppjøret fra ulike sider⁷⁶.

⁷³ Det het videre i pressemeldingen: «.. I 1945 appellerte den internasjonale Røde Kors Komiteen i lys av krigens folkerett til norske myndigheter om ikke å straffe disse sykepleierne. Til tross for dette hadde Norges Røde Kors i 1945 ingen innvendinger mot at straffesak ble reist. Norge var det eneste land som reiste slik tiltale, sier presidenten i Norges Røde Kors, Bjørn Bruland, – – – vi er alle klar over at det var en spesiell atmosfære i landet etter krigen og et utbredt ønske om at de som virket på tysk side skulle straffes. Gjennom de 125 år Røde kors har arbeidet i Norge, har utdannelse av sykepleiere og sanitetspersonell stått i fremste rekke av våre aktiviteter. Det har vært et stort behov for slikt personell i kriger, i kamp mot folkesykdommer og til nasjonal og internasjonal katastrofeinnsats. Det er viktig at alt slikt personell kan gjøre sin innsats i trygghet for at de er beskyttet av internasjonale regler.»

⁷⁴ Kvanmo H. *Dommen*. Oslo: Gyldendal, 1990.

⁷⁵ Tallene i Knut Baardseths reviderte liste stammer fra informasjon i Polititidende og navngitte saksreferater i dagspressen 1945-50.

⁷⁶ Andenæs 1979, op.cit.: 195; Vaale L-E. *Dommen til døden. Dødsstraffen i Norge 1945-50*, Oslo 2004: 86-91; Brazier E. Tjeneste for fienden med våpen i hånd, i Dahl HF, Sørensen Ø. (red.): *Et rettfærdig oppgjør? Rettsoppjøret i Norge etter 1945*, Oslo: Pax 2004: 118; Ulateig 2004, op.cit.: 244-301.

Vi har få sikre holdepunkter for å se spesielle tendenser i dommene i forhold til andre landssvikdømte. Som ellers i landssvikoppgjøret synes de tidligst dømte å få de hardeste straffene. Ulike dommer kunne bli gitt for de samme forseelser, avhengig av det lokale rettsapparat. Det synes også å ha vært svært varierende i hvilken utstrekning påtalemyndigheten anket milde dommer.

I Kjersti Brathagens undersøkelse av oppgjøret med ledelsen for NS-Kvinneorganisasjon ble det heller ikke påvist slike sikre tendenser ved dommer over NS-kvinner⁷⁷. I det store og hele tyder det likevel på at dommene over «frontsøstre» var vesentlig mildere enn over de mannlige frontkjempere. Dette kan også ha sammenheng med at Norges Røde Kors etter føringer fra Internasjonale Røde Kors i 1947 i 1948 anmodet rettsmyndighetene om «å anse frontsøstre på mildeste måte»⁷⁸.

Premissene for den første dommen i Oslo byrett og Høyesterett synes trendsettende for de senere domsavgjørelser, selv om straffene etter hvert ble mildere. I Oslo byretts dom av 5. desember 1945 over tre tiltalte heter det blant annet (forkortet sitat): I nesten samtlige saker hevder de tiltalte at de bare har meldt seg til sanitetstjeneste, og at slik tjeneste ikke rammes av Straffelovens §86, «da den ikke kan betegnes som rettstridig bistand». Dessuten ble det konsekvent henvist til Genèvekonvensjonens kapittel om Røde Kors-ideologien og plikten til å pleie både venn og fiende under krig⁷⁹.

Påtalemyndighetens hovedpremiss ble uttrykt slik: «Kapitlet bestemmer intet om norsk statsborgers rett til frivillig å gjøre tjeneste i fiendtlig hær» --- «ut fra spesielle bestemmelser kan det ikke trekkes den slutning at det er tillatt for en nordmann frivillig å melde seg til alminnelig sanitetstjeneste for en fiendtlig stat. For en krigførende stat er det uomgjengelig nødvendig å ha en tilstrekkelig utbygget sanitet--- den nordmann som melder seg i fiendens tjeneste, yter da fienden bistand likeså vel som den som deltar i selve kamphandlingene.»

Dom kunne som nevnt også felles etter Straffelovens § 86. Det synes særlig å ha gjeldt kvinner med aktive NS-karrierer. Imidlertid ble etter hvert Landssvikanordningens §3 og §2.4 med muligheter for betydelig mildere straffeutmålinger et vanlig grunnlag for domspremissene for frontsøstertjeneste. Både for milde og for strenge dommer ble hyppig anket til Høyesterett, der meningene kunne være delte, og flere dommer avgitt under dissens.

⁷⁷ K. Brathagen: *Ledelsen av NS Kvinneorganisasjon for retten*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 2004.

⁷⁸ Jf fotnote 63.

⁷⁹ Senje 1986 op.cit.

Høyesterett søkte åpenbart å «jevne ut» dommene fra så vel påtalemyndighetens klage over for milde dommer, som fra dem som følte seg for strengt dømt.

Inntrykk fra egne bearbejdede enkeltsaker

Forfatteren har selv gjennomgått 30 tilfeldig valgte rettssaker, kjente fra Baardsets liste. De aller fleste av de dømte var mellom 18 og 24 år ved tidspunktet for å ha meldt seg⁸⁰. De var jevnt fordelt over by og land. Det er overraskende store variasjoner for omtrent de samme forseelser, både når det gjelder rettsprosedyrene og dommene. De fleste rettssakene fant sted i 1946, men det er en tendens til at de tidlig dømte fikk strengest straff. Av rettsbøkene fremgår at noen dommer ble avsagt etter meget korte ritualer, av og til med flere tiltalte samtidig, knappe referater, ingen eller få vitner, – nærmest med preg av en slags «standrett». Andre fikk omhyggelig saksbehandling med vitner og omfattende prosedyrer.

De markert strengeste av disse dommene ble avsagt ved Oslo byrett (Fire av de tretti fikk her tre år seks måneder, og en fikk to års fengsel). De ble alle anket, og Høyesterett halverte straffene. På den annen side begrenset flere herredsretter og flere andre byretter straffen til forelegg som betinget fengsel, oftest fra tre til ni måneder eller bare bot. Så å si alle ble idømt rettighetstap. I flere slike saker anket påtalemyndigheten, og Høyesterett skjerp straffen oppad til «gjennomsnittet» ett år og tre eller seks måneder frihetsstraff. I et par tilfeller dro det ut med soningsmulighetene, og da kunne en benådningssøknad bli innvilget av Justisdepartementet (etter 1947-48).

Domspremissene var sterkt varierende: Som formildende omstendigheter kunne bli anført tiltaltes unge alder og trolig manglende forståelse for forbrytelsens alvor. Videre kunne skjebne som krigsfange og tjeneste ved alliert sykehus etter freden være formildende, men slett ikke alltid. I et par saker ble tiltaltes motiv å lete opp eller treffe sin tyske forlovede sett på som formildende; (kjærlighetsmotiv), i andre tilfeller var kontakt med tyskere straffeskjerpene. Påfallende mange av gruppen som anmeldte seg etter 1943 hadde arbeidet på tyske arbeidsplasser i Norge, og flere hadde også tyske kjæresten. Tjenestetidens lengde i Tyskland synes å ha vært lagt liten vekt på, uansett når de meldte seg. Tjenestestedene synes heller ikke å ha vært av betydning, bortsett fra for noen få som angav bare å ha arbeidet ved sivile sykehus, hvilket kunne være formildende.

Som straffeskjerpene anføres i et par tilfeller tross og ulydighet mot foreldrenes råd. Medlemskap i NS var registrert i 4/5 av de undersøkte saker

⁸⁰ Fra Landssvikarkivet, RA.

og tillagt betydning om det forelå aktivt medlemskap. Rent passivt medlemskap synes ikke å ha blitt tillagt vekt. Ved særlig aktivt NS medlemskap synes dette på den annen side å ha vært et viktigere anklagepunkt enn fronttjenesten. I andre tilfeller ble ung alder ved meldetidspunktet og sterk påvirkning fra nær NS-familie og miljø å være formildende omstendigheter.

Disse få sakene med de sterkt varierende domspremissene gir ikke grunnlag for å kunne trekke noen konklusjoner, men de belyser de store ulikheter i prosedyre reformer og domspremisses.

For mange foregikk soningen på Bredtveit landssvikfengsel, et av rettsoppjørets strengeste og dårligst utstyrte landssvikfengsler. Her sonet mange ressurssterke og opprinnelig idealistiske kvinner med krigserfaringer som bare meget få andre norske kvinner hadde kunnet skaffe seg. De måtte sone sine dommer sammen med kvinner av helt andre kategorier; noen med dommer for alvorlige kriminelle handlinger. Etter løslatelse ble noen av sykepleierne lenge fortsatt beskyldt for å være «tyskerjenter». «Etterstraffen» – rettighets- og tillitstap – rammet dem i årevis. De fleste følte seg stemplet av dommen, og mange ble merket for livet. Noen mistet selv tillit og selvrespekt. Mange forlot Norge og flyttet til utlandet. Atter andre gikk i «indre eksil», byttet navn og talte aldri om sine erfaringer⁸¹. Som ellers ved landsvikoppjøret greide likevel mange etter en tid å mestre sin skjebne og tilpasse seg et normalt familie- og arbeidsliv i etterkrigstidens Norge.

Noen refleksjoner

For mange av disse mange meget unge kvinner var dommen og straffen en voldsom psykisk påkjenning. De fleste av de knapt 500 kvinner som hadde deltatt i det tyske Røde Kors under krigen, hadde mens de var unge og uerfarne meldt seg til noe de trodde var en nøytral humanitær organisasjon. Noen var bare 16-17 år gamle da de meldte seg og løy på alderen. De var uvitende om hva SS stod for. Koblingen mellom SS og DRK var ukjent for de fleste. Mange meldte seg av ideelle grunner, andre også ut fra et handlings- og aktivitetsbehov. De trodde kanskje på tysk seier, og det var vel noen som også hadde stor tro på «den nye tid». De hadde oftest liten forståelse for politiske skillelinjer og ingen kunnskaper om folkerett og strafferett.

Et flertall kom ut for svære påkjenninger under tjeneste og ved krigens slutt i Tyskland. Deres tjenestesteder og form for innsats varierte betydelig. De fleste ble utdannet til og arbeidet som hjelpesøstre. Andre arbeidet som «lotter» og hjelpepersonell av annen art («gråmus»). Kvalifiserte sykepleiere

⁸¹ PA, Anders Gogstad, personlige meddelelser, div. brev og opptegnelser fra personer som vil være anonyme.

var i utgangspunktet få. De aller fleste ble innrullert i en eller annen virksomhet innen SS' eget sanitetsvesen under dekke av Røde Kors. Atten mistet livet under tjenesten.

Ruth Andresen har i sin bok om kvinners innsats i militær sykepleie anslått at ca. 60 sykepleiere og 40 hjelpepleiere var i Storbritannia. I Sverige var det registret 118 sykepleiere og 228 hjelpepleiere i tjenestegjøring ved de norske polititroppene. Ingen av disse kom til å tjenestegjøre i felttjeneste under krigsoperasjoner, med unntak av de ti som var med feltsykehuset til Finnmark.

På tysk side var der som omtalt ved fredsslutningen 314 norske sykepleiere og hjelpepleiere, herav 220 i aktiv tjeneste og 94 i utdannelse som hjelpepleiere.

«Frontsøstrenes» innsats er ikke nevnt i Andresens bok⁸².

⁸² Andresen R. *Fra norsk sanitets historie: sjefsøster forteller om kvinners innsats i militær sykepleie*. Oslo: NKS-forlaget, 1986.

Vedlegg:

Utdrag fra erindringene til søster M.S. (intervjuet av forfatteren september 1998)

«Vi som i første omgang meldte oss til Den norske Legion i 1941, til sammen 60-70 stk., ble samlet på en skole i Oslo. Her ble vi legeundersøkt og fikk den første orientering. Åtte av oss var ferdige sykepleiere. Jeg hadde bare ett års felthjelpskurs og praksis fra Lier (asyl).

Vi var ti stk. som kom ut i første pulje. Først ble vi plassert på Aker sykehus hvor vi skulle venne oss til krigsskader⁸³. Det var igjen noe nytt og tøft for oss alle. Vi deltok på operasjonsstuen og fulgte opp med sårpleien. Dette foregikk over noen få uker.

Vi skulle så reise til Kirkenes. Vi hadde fått forskjellige vaksiner, blant annet kopevaksine som jeg ikke hadde fått som barn, og jeg ble riktig dårlig. Turen gikk først til Hommelvik, og derfra fløy vi til Tromsø, hvor vi måtte vente på ny flymulighet. Flytypen var JU 52, og vi fløy i lav høyde for ikke å bli angrepet.

I Kirkenes bestod sykehuset hvor vi skulle arbeide av to skolebygninger. Alle pasienter unntatt to var soldater. De var østerrikere fra 2. Gebirgsjeger-divisjon.

I Kirkenes var jeg hele vinteren 1941/42. Etter hvert økte bombingene, og utpå vinteren bombet russerne omtrent hver natt.

Utpå våren skulle vi norske søstrene tilbake til Oslo for å settes inn hvor der var norske soldater på Østfronten. En ny omgang med norske frivillige søstre skulle erstatte oss i nord.

Turen sørover gikk med fraktfly. Vi satt på ryggsekker fra Kirkenes over Ivalo til Fornebu. Det var ingen fornøyelse.

Omsider kom vi til Berlin med fly, gikk på kurs og ventet på forflytning. Hospitalet vi arbeidet på het Lichterfelde West⁸⁴.

Tiden var nå kommet frem til sommeren 1942. Endelig kom vi av gårde med tog, og målet var Riga. Her arbeidet jeg først i det kirurgiske sykehuset i Moskauerstrasse, hvor blant annet alle sårede norske soldater kom inn. Senere ble jeg flyttet over til et nærliggende sykehus i Ludzaerstrasse.

Oppe i all elendigheten med de sårede, måtte vi holde humøret oppe. --Overfor det annet kjønn hadde vi ingen problemer. Vi levde utrolig skikkelig selv om vi aldri visste om denne dag eller natt skulle være vår siste. Normalt hadde vi dagvakt eller nattevakt .---

Det var mye vondt å se. Jeg kunne være så trett om kvelden at jeg nesten håpet ikke å våkne neste morgen. På frivaktene satt vi søstre gjerne om kveldene og laget «tupfere» av gasbind.

Av tyske søstre var der to slags: «Rote Kreuz» og «Braune Schwestern», altså partiets sykesøstre. Disse gikk om hverandre i arbeidet. Vi norske søstre ble behandlet på en annen og vennligere måte enn de tyske. Vi var blant annet hver kveld velkomne i offisersmessen, – det var ikke de tyske søstrene.

Hver gang jeg stod ved en pasientseng for første gang, følte jeg på meg om jeg ville komme til å se ham død eller ikke.

⁸³ Aker sykehus var overtatt av den tyske forsvarsmakt og tjente som krigslasarett, også i stor utstrekning for alvorlig sårede og syke fra tyske frontavsnitt, forf. anm.

⁸⁴ SS hovedsykehus, forf.'s anm.

Jeg opplevde også et anfall av stivkrampe, og det var skremmende. Alle fikk vaksine mot stivkrampe ute ved fronten når de ble såret. Denne pasienten må ha blitt oversett. Han døde da etter et par dager.

Pasientene fra fronten kom inn med lus. De ble avluset, snauklippet, vasket og fikk tøyet sendt til desinfeksjon.

I 1943 nærmet de russiske styrkene seg. De avskar tilslutt nesten Riga ved å ta byene vest for Riga. Om kvelden kunne vi sitte ved vinduene og se sporlysene fra fronten og byene som brant.

En evakuering av lasarettene ble forberedt. Pasientene ble delvis sendt med tog, – jernbanelinjen mot vest var ennå fri. Delvis ble de sendt med skip; fri var også leden for lasarettskipet «Berlin». Skipet ble liggende i over et døgn for å få med flest mulige pasienter.

Bombingen av Riga tiltok. Den første tiden satt vi i kjelleren. Etter hvert ble det bygget bunkere.

Hvert fly hadde fire bomber. Vi satt og tellet. Straks vi hørte den fjerde eksplosjonen, ble vi naturligvis lettet.

Endelig lettet «Berlin» anker uten å være truffet. Det syntes som om russerne respekterte Røde Kors merket som var malt på skipet. Omsider kom «Berlin» frem til Stettin. Det var senhøsten 1943.

Jeg ble nå sendt til Wien hvor vi arbeidet ved et stort sykehus ved utkanten av parken Schönbrunn. På den tiden var der mange storangrep av engelske og amerikanske fly, og når alarmen gikk, var det om å gjøre å komme seg ut av sykehuset. Der var store Røde Kors malt på taket, men det hjalp ikke stort når flyene bombet fra stor høyde. Senere ble flere norske søstre drept under et slikt bombeangrep på Wien og ligger begravet der nede.

Så ble jeg sendt videre – til «Frein an der Mürz». Det var en liten landsby hvor det bodde teknisk utdannede offiserer og soldater som arbeidet med et eller annet hemmelig prosjekt i en fabrikk. Jeg verken fikk eller ønsket vite hva dette gikk ut på. På stedet var det også en del russiske krigsfanger som jeg hadde et visst helsemessig tilsyn med.

Ut på høsten ble jeg sendt videre til et oppsamlingssted – Hammerstein i Polen. Hit kom også de norske søstrene som hadde arbeidet frivillig i Panzer Division Wiking, hvor det var mange norske frivillige. I Hammerstein gikk vi i «Ruhestellung» og ventet på ny innsats.

Det nærmet seg jul 1944. Vi ble innkalt til sjefslegen og ble helt overraskende fortalt at vi kunne reise hjem på permisjon over julen. På den tyske grensen fikk alle søstrene en stor matpakke, – en «Führergeschenk».

Reisen gikk over Hamburg som allerede da var fryktelig utbombet. Hver gang fiendtlige fly nærmet seg, stanset toget og vi måtte ut og gjemme oss i terrenget. Toget ble ikke skadet. Vi kom oss til Århus, og derfra gikk det med båt til Oslo.

Stemningen var høy da vi kom hjem. Men mamma var så sterkt preget av at vi begge hadde vært ute i krigen, at jeg orket ikke å forlate henne. Jeg hadde da vært ute i 3 1/2 år og kunne uten videre avslutte min tjeneste. Jeg skrev derfor til Tyske Røde Kors i Oslo og ga beskjed om at jeg ikke reiste tilbake.

Min lønn stod på konto i Berlin. Den forsvant med krigens opphør. Et eller annet sted nede i Europa hadde jeg også stående en koffert med klær og private saker. Det jeg hadde igjen etter 3 1/2 års innsats var en keramikkvase fra Riga og et utskåret trefat fra samme sted.

Hjemme gikk det mot vår og krigsslutt 9. mai. Pappa og mine to brødre ble arrestert. Jeg slapp, formodentlig fordi jeg hadde venner fra før krigen som nå var i politiet. En viss respekt for hva jeg hadde deltatt i, merket jeg også. Men i forhør kom jeg, og måtte svare på en mengde spørsmål.

Jeg ble dømt til åtte måneders fengsel ved forelegg den 28/10-47. At dommen ble såpass «mild», skyldes nok også at advokaten vår hadde fått trenert saken. Den første frontsøster som ble dømt – Janne S. fra Setesdal fikk 3 1/2 års fengsel. Hun ble utelukkende dømt for sin sykesøstertjeneste, og såvidt jeg vet, satt hun tiden ut.

Jeg vedtok forelegget 13/3-48, slik forholdene nå engang var, for å bli ferdig med det. Jeg hadde da født Bjørn og fikk gjort dommen betinget med tre års prøvetid ved brev av 15/12-48 fra Drammen politikammer⁸⁵.»

Kilder

Forfatteren har arbeidet med temaet en årrekke. Fragmenter av emnet er publisert tidligere blant annet i bøkene *Slange og sverd* (1991) og i *Seiren var vår* (2002), samt i flere foredrag. I denne fremstillingen er lagt til grunn studier av materiale fra tyske kilder etter besøk ved Det tyske Røde Kors' arkiver i Lichterfelde West, Bundesarchiv Militärarchiv i Freiburg, samt Landssvikarkivet i Riksarkivet i Oslo.

I Riksarkivet, Oslo er også studert arkiver fra Abteilung Gesundheitsdienst Reichskommissariat og Sosialdepartementets arkiver fra krigstiden. Nyttige opplysninger er hentet fra tallrike private brever, avisutklipp med mer fra Bjørn Østring's privatarkiv og intervjuer med flere tidligere «frontsøstre» som vil være anonyme.

Riksarkivet, Oslo:

Reichskommissariat: Gesundheitsabteilung pk. 11

Sosialdep. Helsedirektoratet Boks 201. boks H1 pk. 221

Landssvikarkivet

Privatarkiv Bjørn Østring, Mp Frontsøstre

Archiv Deutsches Rotes Kreuz, Lichterfelde West. Berlin:

Fundstellen Suchbegriff «Wehrmacht» Datumsbereich 1940-45

Bokser sign. 017, 030-33, 096, 097, 124, 128, 131, 134, 136

Andre diverse skrifter og bøker i bokser 020, 026, 057, 0137

Archiv Deutsches Rotes Kreuz Schwesternschaft, samme adresse.

Av særlig interesse:

Boks P16 Bericht der Generaloberin. Liste über Kriegsgefangene und vermisste Schwester

« 484: Rundschreiben, Anordnungen 1942-44

« 498: Krankenpflege und das DRK im 2 Weltkrieg

⁸⁵ Søster M. var født i 1923, var således 18 år da hun lot seg verve. Hun selv, far og søsken var alle medlemmer av Nasjonal Samling.

« 521. Samarbeid med finske søstre under Lapplandskrigen

« 532 DRK Schwester Zeitschriften 141-44

Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg

Bundesarchiv Koblenz (Ikke besøkt)

Fundstelle NsAS 1453 (R 1829-54) i DRK Archiv ,

« 1455. Tilsendt etter forespørsel

Fritt Folk 1942-43

Göteborg Handels-och Sjöfartstidning april 1943.

Både i tyske og norske arkiver har jeg fått all mulig hjelp og råd. Historiker Lars Arne Vaale, professor Ole Kristian Grimnes og professor Øivind Larsen har gitt verdifulle råd underveis.

Anders Chr. Gogstad

professor emeritus i sosialmedisin, Universitetet i Bergen

Elgfaret 12,

N-3790 Helle

agogstad@c2i.net